

Mezquita. Τό Μεγάλο Τέμενος τών Ομειάδων στην Κόρδοβα

ΜΕΖΚΙΤΑ
ΤΟ
ΜΕΓΑΛΟ ΤΕΜΕΝΟΣ
ΤΩΝ ΟΜΜΕΪΑΔΩΝ
ΣΤΗΝ ΚΟΡΔΟΒΑ

ΣΧΟΛΗ ΑΡΧΙΤΕΚΤΟΝΩΝ ΜΗΧΑΝΙΚΩΝ Ε.Μ.Π. ΤΕΥΧΟΣ ΔΙΑΛΕΞΗΣ
ΣΠΟΥΔΑΣΤΗΣ: ΣΧΟΙΝΑΣ ΓΕΩΡΓΙΟΣ (Α.Μ. 04104652)
ΕΠΙΒΛ. ΚΑΘΗΓ.: ΜΑΡΙΝΟΥ ΓΕΩΡΓΙΑ ΦΕΒΡΟΥΑΡΙΟΣ 2013

Είσαγωγή

Κάθε πόλη έχει ένα τοπόσημο, ένα κέντρο, ένα σημείο αναφοράς, τό σίγουρο, ίσως και τό μόνο μέρος της πού θά επισκεφθεῖ ένας ξένος στό πέρασμά του ἀπό αὐτήν. Αὐτό μπορεῖ νά εἶναι ένα κτήριο, ένα μνημεῖο, μιὰ ἐκκλησία, ένα τέμενος, μιὰ πλατεῖα, ένα ἄγαλμα, μέ ὑπόσταση πού ἀναμφίβολα εἶναι ἀδιαχώριστη ἀπό τήν ἱστορία τῆς πόλης, μᾶς “μιλάει” ἔμμεσα ἢ ἄμεσα γιά αὐτήν τήν ἱστορία καί ἐνίοτε ἐνσαρκώνει καί μεταδίδει τόν χαρακτήρα της μέ τήν μοναδικότητά του.

Ἡ Κόρδοβα, ἡ ἐπαρχιακή καί λίγο ἀπομονωμένη σήμερα ἀπό τά μεγάλα πολιτικά κέντρα πόλη τῆς νότιας Ἰσπανίας, ἀποτελέσε ἡ ἴδια ἐκφραστή μιᾶς μεγάλης περιόδου μέσα στόν μεσαίωνα, ἐνός πολιτισμοῦ καί ἐνός λαοῦ πού διείδυσε μέσα στήν παλιά αὐτοκρατορία τῆς Δύσης καί, ἀναμφισβήτητα, ὅταν ἀναφέρεται τό ὄνομά της, στόν νοῦ μας ἔρχονται ὅλα αὐτά τά ἱστορικά γεγονότα πού ἔχτισαν τό μεγαλεῖο της. Τό μεγαλεῖο αὐτό σήμερα ἐκφράζεται ἀπό ένα ἐκπληκτικό οἰκοδόμημα, μοναδικό ὄχι μόνο γιά τόν δυτικό κόσμο, ἀλλά καί στό εἶδος του. Ἄν σήμερα κάποιος βιαστικός ἐπισκέπτης καταφέρει καί προλάβει μόνο αὐτό νά επισκεφθεῖ, εἶναι βέβαιο πώς θά γευθεῖ ἄν ὄχι ὅλο το μέγεθος, τουλάχιστον τήν οὐσία καί τόν χαρακτήρα τῆς Κόρδοβας καί τῆς ἱστορίας της¹. Καί, φυσικά, ὁ λόγος δέν γίνεται γιά ἄλλο ἀπό τήν Mezquita, τό Μεγάλο Τέμενος, πού δεσπόζει στίς ὄχθες τοῦ Γουαδαλκιβίρ (εἰκ. 1), μέ στιβαρότητα καί μεγαλοπρέπεια, ἔτοιμο πάντα νά ἀποκαλύψει πίσω ἀπό τούς πέτρινους τοίχους του, ἕναν θαυμαστό κόσμο ἀσύγκριτης ὁμορφιάς.

Ἡ Mezquita, οἰκοδόμημα πού δέν κτίστηκε σέ μιὰ ἐνιαία περίοδο καί

1 Ὁ Aldo Rossi ἀναφέρει σχετικά: “...οἱ ἀστικοί συντελεστές πού ἐπιβιώνουν ταυτίζονται μέ τά μνημεῖα πού ἐπιβιώνουν στή δομή τῆς πόλης, καί εἶναι ἀλήθεια ὅτι αὐτό συμβαίνει ἀκόμα καί μέσα ἀπό τή φυσική τους παρουσία (ἐκτός βέβαια ἀπό τίς πολύ εἰδικές περιπτώσεις). Τόσο ἡ ἐπιβίωση, ὅσο καί ἡ διάρκεια αὐτῶν τῶν συντελεστῶν ὀφείλεται στήν ἱκανότητά τους νά συγκροτοῦν τήν πόλη στήν ἱστορία τους καί στήν τέχνη τους καθώς καί στήν ὑπαρξη καί τή μνήμη τους” (Rossi, A., *Ἡ ἀρχιτεκτονική τῆς πόλης*, Θεσσαλονίκη, 1991, σελ. 66).

ἀπό ἕναν μόνο ἀρχιτέκτονα, εἶναι ἀπό τὰ λίγα τοπόσημα πόλεων πού ἐνσωματώνουν καί καταδεικνύουν τήν ἱστορία τῆς πόλης τους σέ ἕνα χρονικό εὖρος πολλῶν αἰώνων. Μέσα ἀπό αὐτήν τήν μελέτη, λοιπόν, θά προσπαθήσουμε νά εἰσέλθουμε στήν καρδιά αὐτοῦ τοῦ κτίσματος μέ σκοπό νά κατανοήσουμε τήν οὐσία του, ἀλλά καί νά ἐρμηνεύσουμε τήν ἀξία πού εἶχε ὡς ἀρχιτεκτόνημα καί σύμβολο ὅλους αὐτούς τούς αἰῶνες γιά τήν εὐρωπαϊκή Δύση καί τήν Μεσόγειο.

Εἰκ. 1. Ἡ Mezquita. Σέ πρῶτο πλάνο ὁ Γουδαλκιβίρ καί ἡ ρωμαϊκή γέφυρα.

Ἡ πόλη

Ἡ παράλειψη νά ἀναφερθοῦμε, ἔστω καί ἐπιγραμματικά, σέ ὅλη τήν ἱστορία τῆς πόλης¹ μέχρι καί τήν ἐποχή πού μᾶς ἐνδιαφέρει, ἐκτός ἀπό τό ἱστορικό κενό πού θά γεννοῦσε, θά ἀφαιροῦσε τήν δυνατότητα ἀναγνώρισης τῆς σημασίας της, τόσο γιά τήν εὐρύτερη περιοχή τῆς Ἀνδαλουσίας ὅσο καί γιά τόν νοτιοευρωπαϊκό καί μεσογειακό κόσμο.

Ἰχνη ἀνθρώπινης δραστηριότητας καί ἐγκατάστασης ὑπῆρχαν ἤδη ἀπό τήν προϊστορική ἐποχή, μέ εὐρήματα πού ἀνάγονται στήν ἐποχή τοῦ Χαλκοῦ καί ἴσως καί πιό πρὶν. Τόν 8ο π.Χ. αἰῶνα, κατά τόν λεγόμενο πολιτισμό τῆς Ταρ-

Εἰκ. 2. Ρωμαϊκός ναός στήν Κόρδοβα.

τησοῦ, ἡ κοινότητα αὐξανε γοργά σέ πληθυσμό πού ἄρχισε νά ἀσχολεῖται μέ τήν μεταλλουργία χαλκοῦ καί ἀργύρου, ἐνῶ ἡ πρώτη ἱστορική ἀναφορά τοῦ οἰκισμοῦ ἀνάγεται στήν εἰσβολή τῶν Φοινίκων στήν Ἀνδαλουσία κατά μήκος τοῦ Γουαδάλκιβίρ τόν 3ο π.Χ. αἰῶνα. Οἱ Ρωμαῖοι ἔφθασαν ἀρχικά στήν Κόρδοβα τό 206 π.Χ. καί ἴδρυσαν ἐπίσημα τήν ἀποικία τους τό 169 π.Χ. (εἰκ. 2). Ἡ πόλη (Κορδοῦη), ὡς πρωτεύουσα πλέον (152 π.Χ.) τῆς ἐπαρχίας τῆς Βατικῆς (ἢ Κάτω Ἰσπανίας) ἤκμασε

1 Γιά τά ἱστορικά στοιχεῖα τῆς πόλης καί τῶν ἡγεμόνων βλ. *Ἐγκυκλοπαίδεια Πάπυρος-Λαρούς-Μπριτάννικα*, τόμος 35, Πάπυρος, ἔκδοση 1996, σελ. 138-139, Núñez J.A., *Córdoba in focus*, Granada, 2001, σελ. 6-11, Makki, M., *The political history of Al-Andalus* καί Hillenbrand, R., *The Ornament of the world: Medieval Cordoba as a cultural centre*, *The legacy of Muslim Spain* (συλλογικό ἔργο, ἐπίβλεψη: Salma Khadra Jayyusi), Leiden, 1994 καί Κονδύλη-Μπασούκου, Ἐ., *Ἀραβικοῦ πολιτισμοῦ σημειώματα*, Ἀθήνα, χχ.,σελ. 115-121.

Εικ. 3. Βασίλειο τῶν Βησιγότθων, (περ. 500 μ.Χ.)

τόσο σέ ἀρχιτεκτονική ὅσο καί σέ τέχνες καί φιλοσοφία, καταστράφηκε, ὅμως, μέ τίς ἐπιδρομές τῶν Βησιγότθων τόν 5ο μ.Χ. αἰῶνα (εἰκ 3).

Τό 711 Ἀραβες ὀρμώμενοι ἀπό τήν Βόρεια Ἀφρική πέρασαν στόν εὐρωπαϊκό χῶρο κυριεύοντας τήν Ἀνδαλουσία. Ἡ μικρή πόλη τῆς Κόρδοβα ἔγινε σέ πέντε μόνο χρόνια (716) πρωτεύουσα τῶν κτήσεων τῶν Ἀράβων στήν Ἰσπανία πού ὀνομάστηκε al-Andalus. Τό 756 ὁ Abd al-Rahman I (756-788)²(εἰκ.4), τελευταῖος ἀπόγονος τῆς δυναστείας τῶν Ὀμμεϊάδων τῆς Δαμασκού, διωγμένος ἀπό τούς Ἀββασίδες σφετεριστές τοῦ θρόνου, τήν ἔκανε πρωτεύουσα τοῦ ἀνεξάρτητου Ἐμιράτου καί

ἀργότερα Χαλιφάτου τῆς al-Andalus (εἰκ. 5)³. Τήν ἐποχή αὐτή ἀνέτειλε ἡ μεγαλύτερη δόξα τῆς Κόρδοβα. Ὁ νέος ἐμίρης ἐγκατέστησε στήν Κόρδοβα τήν αὐλή καί τήν διοίκηση ἑνός δυνατοῦ συγκεντρωτικοῦ κράτους πού δέν βασιζόταν πλέον στά ἤθη τῶν φυλῶν τῆς ἐρήμου, ἀλλά σέ μιά ἰσχυρή πολιτική ἐξουσία μέ πολιτιστική ὄντοτητα καί οἰκονομική εὐρωστία πού βασιζόταν στήν παραγωγή, τό ἐμπόριο καί τίς συναλλαγές καί εἶχε τίς διοικητικές τῆς ρίζες στά ὀργανωτικά σχήματα τῆς ἄλλοτε κυριαρχίας τῆς δυναστείας στήν Ἀνατολή.

Εικ. 4. Abd ar-Rahman I. (Ἄγαλμα στήν Almunecar τῆς Ἰσπανίας)

Στήν πόλη ἀμέσως παρατηρήθηκε μιά ἀπίστευτη συγκέντρωση πληθυσμοῦ πού θά ὀδηγήσει ἀναπόφευκτα σέ μιά οἰκοδομική δραστηριότητα χωρίς προηγούμενο γιά τά μέτρα τῆς μεσαιωνικῆς Δύσης. Ὅσον ἀφορᾷ στόν πληθυσμό της, κάθε ἄλλο παρᾷ ἀμιγῆς ἦταν. Παρά τήν ἀναμενόμενη ἐπικράτηση τοῦ ἰσλαμικοῦ στοιχείου, ἡ φιλελεύθερη πολιτική τοῦ χαλιφάτου ἐπέτρεπε τήν συνύπαρξη θρησκευτῶν καί λαῶν. Ἡ ἐπαγγελματική ἐνασχόληση τῶν κατοίκων τῆς πόλης ἦταν ἡ παραγωγή καί τό ἐμπόριο. Μέ 100.000 καταστήματα, εἶναι λογικό νά συμπεράνουμε

2 Ὁ Abd al-Rahman I (Δαμασκός 731- Κόρδοβα 788) ἔμεινε γνωστός μέ τίς ὀνομασίες *al-Dakhil* ("ὁ Μετανάστης"), *Saqr Quraish* ("τό Γεράκι τῶν Κουραϊσιτῶν (φυλῆς φυλάκων τῆς Κα'άβα)" καί "τό Γεράκι τῆς Ἀνδαλουσίας", λόγω μέν τῆς φυγῆς του ἀπό τήν Δαμασκό, ἀλλά καί λόγω τοῦ δυναμισμού μέ τόν ὅποιο κατάφερε νά πάρει τήν ἐξουσία στήν Δύση καί νά ἱδρύσει ἀνεξάρτητο Ἐμιράτο (Βλέπε ἐπίσης Barrucand, M. & Bednorz, A., *Moorish architecture in Andalusia*, Köln, 2007, σελ.30-31).

3 Τό ὄνομα τῆς πόλης κατά τήν ἀραβική περίοδο ἦταν Qurtuba.

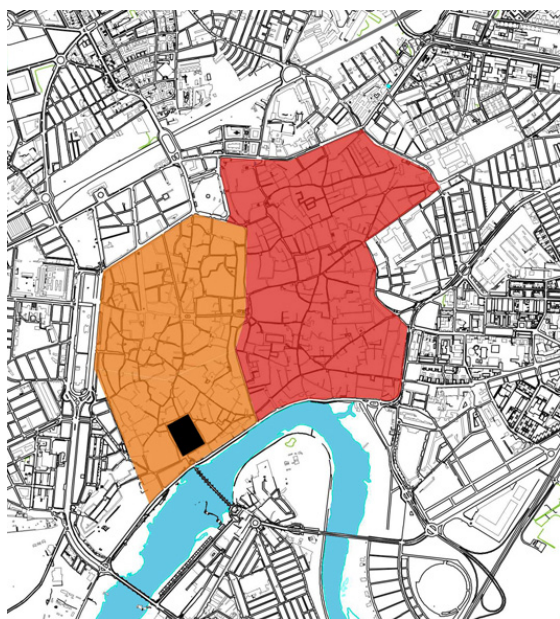

πώς καλυπτόταν κάθε κλάδος εμπορίου, όχι μόνο μέ ἐγχώρια προϊόντα καί πρῶτες ὕλες, ἀλλά καί εισαγόμενα ἀπό ὅλο τόν κόσμο.

Ἐνα κέντρο εμπορίου, ὅμως, μέ διεθνή σημασία καί τόσους κατοίκους ἦταν λογικό νά ἀπαιτεῖ ἀνάλογες κοινωνικές καί παραγωγικές ὑποδομές. Βιοτεχνίες καί ἐργαστήρια ἦταν διασπαρμένα σέ ὅλο τόν πολεοδομικό ἰστό. Τά μεταξωτά καί τά περιτέχνα ὑφάσματα, τά δερμάτινα εἶδη καί τά κοσμήματά της ἦταν περιζήτητα σέ ὅλη τήν Εὐρώπη καί τήν Ἀνατολή. Παράλληλα, ἡ συγκέντρωση πλούτου, ἀλλά καί ἡ πολύχρονη εἰρήνη προσέφεραν τήν δυνατότητα ἑνός κοινωνικοῦ κράτους μέ νοσοκομεῖα, ἀλλά καί πνευματικά ἰδρύματα σχετικά μέ τήν τέχνη, τήν ἰατρική, τήν θεολογία, τήν γεωγραφία καί τήν φιλοσοφία. Ἐξάλλου ἡ Κόρδοβα τῆς ἐποχῆς τῶν Ὀμμεϊάδων, παρουσιαζε

Εἰκ. 5. Εμιράτο τῆς Al-Andalus.

Εἰκ. 6. Ἡ Κόρδοβα τήν ἐποχή τῶν Ὀμμεϊάδων. Πορτοκαλί: τὰ ὄρια τῆς ρωμαϊκῆς πόλης. Κόκκινο: ἀραβική ἐπέκταση. Μαῦρο: ἡ Mezquita.

μία συγκέντρωση ὄχι μόνο εμπορίου, ἐπιστημῶν καί τέχνης, ἀλλά καί ἀνθρώπων ἀπό ὅλον τόν κόσμο ἔτσι ὥστε νά καλλιεργεῖται πλήθος ἐμπειριῶν, τεχνογνωσίας καί σκέψης. Ἡ Κόρδοβα τῆς δυναστείας τοῦ Abd al-Rahman I μπορεῖ νά παρομοιαστεῖ μέ ἕνα καζάνι πού μέσα της ἀνακατεύονται λογιῆς λογιῆς ὑλικά. Ἀπό μιά τέτοια ζύμωση ἰδεῶν ἀναπόφευκτα θά προκύψουν ἐπιτεύγματα πρωτοπορίας τῆς διανόησης.

Δέν πρέπει, λοιπόν, νά μᾶς ἐκπλήσσει τό γεγονός τῆς οἰκοδόμησής ἑνός κτίσματος τέτοιου μεγέθους καί ποιότητας ὅπως ἡ Mezquita στήν Κόρδοβα. Ἡ Κόρδοβα εἶχε κοσμοπολίτικο χαρακτήρα εἶναι ἕνα σταυροδρόμι πολύβουο, πολυσύχναστο μέ λάμψη καί φήμη. Μιά πόλη, λοιπόν,

μέ πληθυσμό περίπου 500.000 κατοίκων καί μέ πολιτιστική ἀκτινοβολία στούς λαούς τῆς Μεσογείου καί τῆς εὐρωπαϊκῆς Δύσης εἶχε ἀνάγκη ὄχι μόνο ἀπό ἕναν χῶρο πού νά ἱκανοποιεῖ τίς ἀνάγκες λατρείας τῶν χιλιάδων πιστῶν, ἀλλά

καί ἓνα σημείο ἀναφορᾶς τῆς δόξας, τοῦ κύρους καί τῆς ἰσχύος της. Ἦταν, λοιπόν, ἡ Mezquita ὄχι ἀπλᾶ τό τοπόσημο τῆς πόλης, ἀλλά πολιτισμικό ἐπίτευγμα μιᾶς προηγμένης κοινωνίας, οὐσιαστικά σύμβολο τῆς δυνάμεις της σέ ὄλο τόν κόσμο.

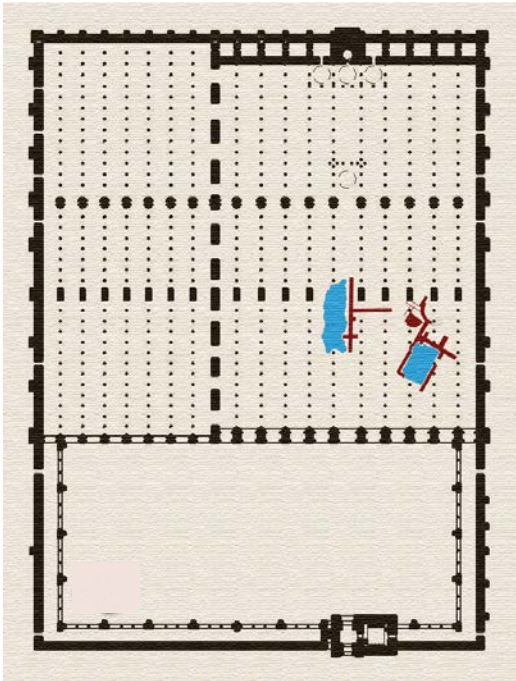
Εἰκ. 7. Ἡ Mezquita καί ἡ παλιά πόλη τῆς Κόρδοβα.

Θέση Τεμένους

Ἡ ἐξελικτική πορεία τῆς θρησκευτικῆς χρήσης τοῦ τόπου πού σήμερα ὀρθώνεται τό Μεγάλο Τέμενος (εἰκ. 7) εἶναι παράλληλη μέ αὐτήν πολλῶν μεγάλων ἱερῶν, δηλαδή, ὡς χώρων λατρείας γιά ὅλες τίς θρησκείες καί τούς ἀντίστοιχους κατακτητές. Οὐσιαστικά ἀκολούθησε ἕνα πέρασμα ἀπό τήν εἰδωλολατρεία στόν Χριστιανισμό, ἀπό τόν Χριστιανισμό στό Ἰσλάμ καί, τέλος, πάλι στόν Χριστιανισμό. Τό Μεγάλο Τέμενος τῆς Κόρδοβα, λοιπόν, δέν οἰκοδομεῖται

σέ ἕναν ἐλεύθερο χῶρο, γεγονός πού καταδεικνύει τήν συνέχεια τοῦ ἱεροῦ τόπου.

Ὁ χῶρος εἶχε θρησκευτική χρήση ἀπό τούς ἀρχαίους χρόνους μέ τήν οἰκοδόμηση ἑνός εἰδωλολατρικοῦ ναοῦ ἀπό τούς Ρωμαίους, κατά τήν δημιουργία τῆς ἀποικίας τῆς Κορδούης. Τόν ἀρχαῖο ναό ἀντικατέστησε τόν 4ο αἰ. μ.Χ. χριστιανικός ναός, ἐνῶ οἱ Βησιγότθοι ἀνήγειραν τόν 6ο αἰ. στήν ἴδια θέση μιά βασιλική ἀφιερωμένη στόν Ἅγιο Βικέντιο (San Vincente) ὁ ὁποῖος ἦταν οὐσιαστικά μέρος ἑνός εὐρύτερου συγκροτήματος πού στέγαζε λειτουργίες τῆς τοπικῆς ἐπισκοπῆς. Ἀρχαιολογικές ἀνασκαφές, μετά τό 1930, ἔφεραν στό φῶς ἴχνη τοῦ συγκροτήματος (εἰκ. 8), στό ὁποῖο περιλαμβάνόταν, ὅπως φάνηκε, ἐπισκοπικό μέγαρο, ἐκκλησιαστική σχολή καί ἄλλα κτήρια μέ συναφεῖς λειτουργίες. Ἰχνη

Εἰκ. 8. Σχέδιο ἀνασκαφῶν τῆς Βασιλικῆς τοῦ Ἁγίου Βικεντίου στήν Mezquita.

Εικ. 9, 10. Μωσαϊκό και μαρμαρόγλυπτα από την Βασιλική του Αγίου Βικεντίου.

τῆς βασιλικῆς σώζονται ἐνσωματωμένα στήν νοτιοδυτική γωνία τοῦ Τεμένους, καθώς και ὑπολείμματά της ἀνεσκαμμένα, σέ ἓνα μικρό τμήμα στήν δυτική πλευρά κοντά στήν σημερινή κεντρική εἴσοδο¹ (εἰκ 9, 10). Ἐμμεσα, ὅμως, διαπιστώνονται ἴχνη τῆς βασιλικῆς στά ὑλικά, ὅπως κίονες και κιονόκρανα, πού ἐπαναχρησιμοποιήθηκαν ἀπό τούς Ἀραβες στήν κατασκευή τοῦ τεμένους, γεγονός στό ὁποῖο θά ἀναφερθοῦμε ἐκτενέστερα παρακάτω.

Εικ. 11. Ὁ δρόμος ἀνάμεσα στήν Mezquita και τό παλάτι.

Ἐκτός, ὅμως, ἀπό τήν συνέχεια τοῦ ἱεροῦ τόπου, οἱ Ἀραβες ἐπέλεξαν αὐτήν τήν συγκεκριμένη τοποθεσία γιά τό τέμενος τους και γιά ἓναν ἀκόμα λόγο. Ὁ ναός τοῦ Ἁγίου Βικεντίου χωριζόταν ἀπό τό βησιγοθικό παλάτι τῆς πόλης ἀπό ἓνα μόνο δρόμο (εἰκ. 11). Αὐτό, μαζί μέ τίς ἀρχαιολογικές ἀνακαλύψεις, μᾶς ὀδηγοῦν στό συμπέρασμα πώς ὁ Ἅγιος Βικέντιος ἦταν ὁ καθεδρικός ναός τῆς πόλης στόν ὁποῖο ὑπῆρχε

ἄμεση πρόσβαση ἀπό τό παλάτι. Οἱ Ἀραβες διατήρησαν τό παλάτι γιά τούς δικούς τους ἡγεμόνες, ὅποτε ὁ θρησκευτικός και ὁ πολιτικός χώρος διατήρησαν και μέ τίς νέες συνθήκες τήν σχέση τους ὡς συγκοινωνοῦντα δοχεῖα γιά πολιτικούς, ἀλλά και γιά πρακτικούς λόγους.

1 Βλ. Ruiz, P. M., Córdoba de Teodosio a Abd al-Rahmán III στό *Anejos de AEspA XXIII*, Madrid, 2000.

Τό τέμενος και ή πόλη

Η Mezquita είναι, όπως θά δοῦμε αναλυτικά παρακάτω, ένα κτήριο με πολλές φάσεις οικόδομησης. Κατά την επανάκτηση της Κόρδοβα από τους Χριστιανούς, τό Μεγάλο Τέμενος ήταν ουσιαστικά τό κτήριο πού συναντάμε σήμερα χωρίς την εμφύτευση του χριστιανικού καθεδρικού στην καρδιά της δομής του και τίς τροποποιήσεις στον μιναρέ και σε άλλα μικρότερης σημασίας στοιχεία. Στην τελευταία από τους Άραβες οικοδομική του φάση τό τέμενος ήταν ένα σύνολο 1293 κίωνων (σήμερα παραμένουν οί 856) πού έδινε την έντύπωση μιās τεράστιας οάσεως από φοινικόδεντρα¹, ενός έντυπωσιακού άχανούς έσω-

τερικού χώρου.

Κατά μιá γενική μορφολογική προσέγγιση, τό πλήθος τών κίωνων και ή έκτασή τους στον χώρο πού μοιάζει άτέρμονη, προσδίδει μιá οριζοντιότητα στό έσωτερικό (εικ. 12). Αυτή ή αίσθηση του τεράστιου χώρου, όμως, είναι άντιληπτή και στό έξωτερικό, κυρίως λόγω τών περιμετρικών τοίχων πού εκτείνονται σε μεγάλο μήκος. Έχουμε και έδω

Εικ. 12. Έσωτερική άποψη της Mezquita.

1 Ο Muhammad Iqbal, από τά ιδρυτικά μέλη του Πακιστάν και έθνικός ποιητής του, χαρακτήρισε τον υπόστυλο χώρο προσευχής Mezquita, ύστερα από μιá επίσκεψή του στην Κόρδοβα, ως “αναρίθμητους κίονες σαν τόξα κλάδων φοινικόδεντρων στις οάσεις της Συρίας”.

Εικ. 13. Ανατολική όψη της Mezquita.

έπιβλητικότατο στά μάτια του και αν αναλογιστούμε πώς οι κύριοι δρόμοι της πόλης οδηγούν πάνω σε αυτό το κτήριο, ή Mezquita αυτόματα αποκτάει δεσπόμενη θέση στην Κόρδοβα.

Μιά άλλη αρχιτεκτονική αξία της Mezquita, πού αφορᾶ, επίσης, στο σύνολο της πόλης, είναι ότι αποτελείται από δύο χώρους, έναν κλειστό και έναν ανοιχτό εκ των οποίων ο δεύτερος, πού συνίσταται σε μιά περικλειστή με στοές αυλή, τό περίφημο Αϊθριο με τίς Πορτοκαλιές², είναι τό μεγαλύτερο άνοιγμα στον ιστό της μεσαιωνικής Κόρδοβα. Συγχρόνως ο κλειστός χώρος με τήν ομοιογένεια πού του προσδίδουν οι αναρίθμητοι κίονες έχει τήν ποιότητα ενός σκεπαστού χώρου συνάθροισης.

Ουσιαστικά, τό τέμενος αποτελούσε μιά συνέχεια στην λειτουργία της πόλης, χωρίς έξάρσεις στον κατακόρυφο άξονα, εκτός από τόν μιναρέ του, πού προσφερόταν στό ευρύτερο κοινωνικό σύνολο ως οικείος χώρος συνένυρσης, αλλά και στό άτομικό με τήν αίσθηση του ανήκειν σε ένα σύνολο (εικ. 15, 16) Τό γεγονός αυτό επιβεβαιώνεται ιστορικά, καθώς τό τέμενος δέν αποτέλεσε μόνο χώρο προσευχής, αλλά και γενικῶν καθημερινῶν συναθροίσεων, με περιεχόμενο θρησκευτικής και νομικής διδασκαλίας³, καθώς και συζητήσεων σημαντικῶν για τήν λήψη πολιτικῶν αποφάσεων. Ήταν, λοιπόν, αναμφίβολα ο ζωτικός κοινωνικός χώρος της μεσαιωνικής πόλης της Κόρδοβα.

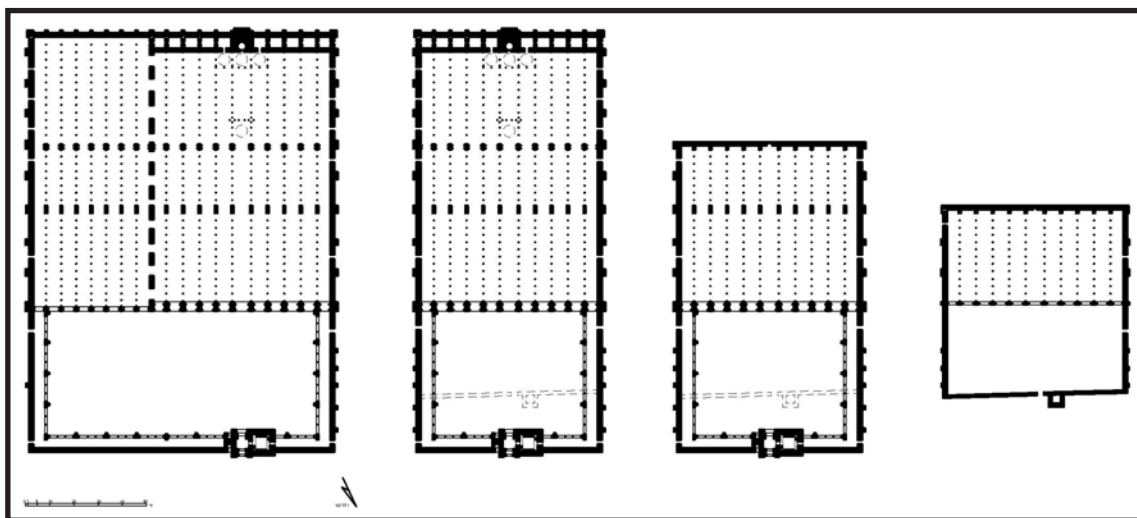
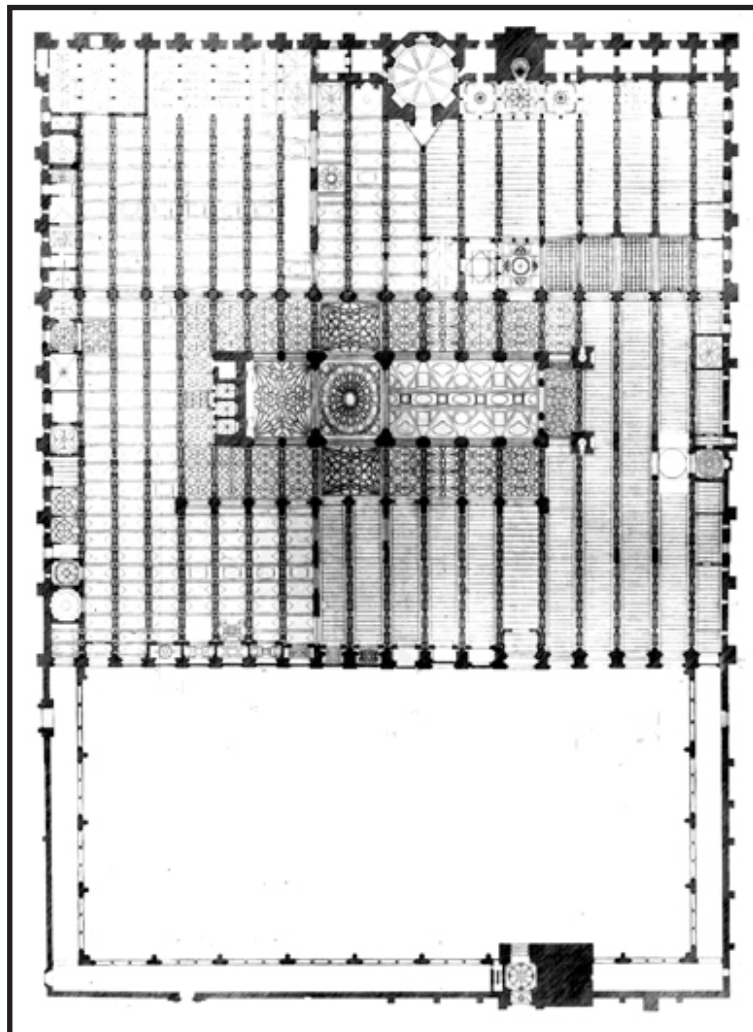
Εικ. 14. Τό Αϊθριο με τίς Πορτοκαλιές.

2 Patio de Naranjos.

3 Hillenbrand, R., ὁ.π., σελ. 120,122.

Εικ. 15, 16. Γκραβούρες (1881). Έσωτερικό και έξωτερικό τής Mezquita.
Η Mezquita ως χώρος συνένεσης.

Εικ. 17, 18. Διαδοχικές οικοδομικές φάσεις της Mezquita. Άνω, ή κάτοψη σήμερα με τον χριστιανικό καθεδρικό.

Οικοδομική εξέλιξη του τεμένους

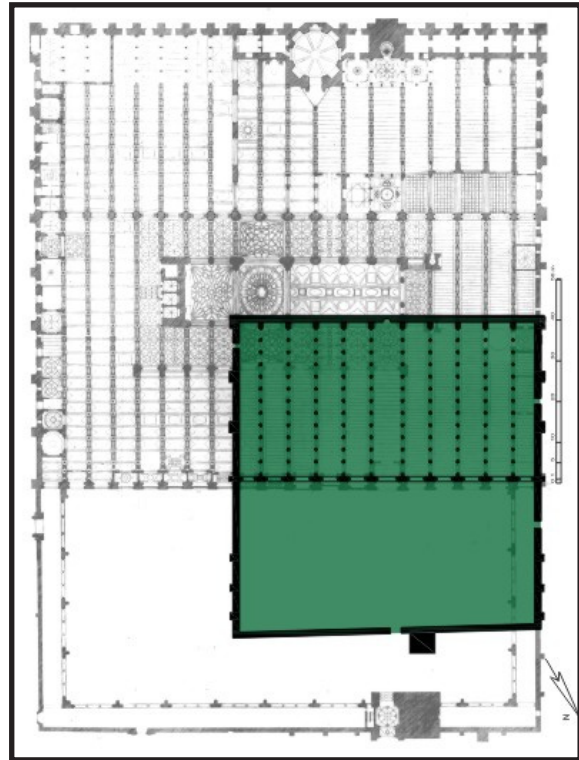
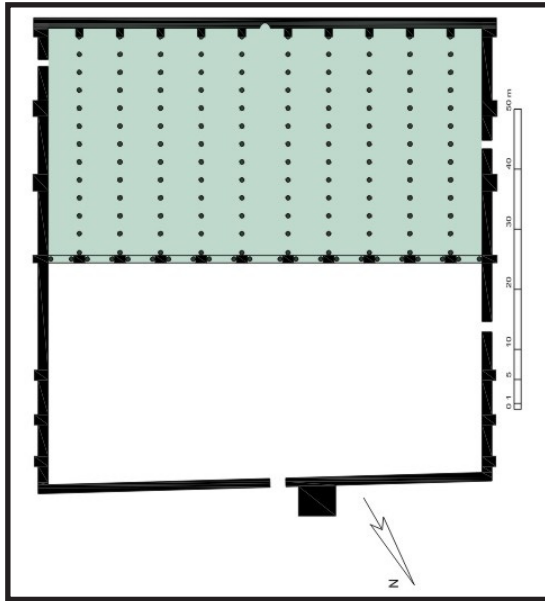
Τό κτήριο, όπως ήδη αναφέραμε, είναι αποτέλεσμα διαφορετικών οικοδομικών φάσεων που πραγματοποιήθηκαν σε μία περίοδο τριακοσίων περίπου ετών (εικ.17, 18). Σε πρώτη ματιά παρατηρείται μία ασυνέχεια στην κατασκευή με την παρεμβολή ανάμεσα στο δάσος κίωνων κάποιων πεσσοστοιχιών που ουσιαστικά προέρχονται από ανοίγματα σε τοίχους των προηγούμενων φάσεων του τεμένους. Οι πεσσοστοιχίες αυτές χωρίζουν τό τέμενος σε τμήματα που για τόν γνώστη ορίζουν αυτές τίς διαφορετικές οικοδομικές φάσεις.

Όταν οί Άραβες κατέκτησαν τήν πόλη αγόρασαν αρχικά τόν μισό ναό από τούς Χριστιανούς για τίς θρησκευτικές τους ανάγκες, σύντομα, όμως, λόγω του συνεχώς αυξανόμενου μουσουλμανικού πληθυσμού, αυτός ό διακανονισμός άλλαξε. Έτσι, τό 784 ό Abd al-Rahman I αγόρασε και τό άλλο μισό για νά κτίσει μουσουλμανικό τέμενος, πληρώνοντας άδρά¹ αυτή τή φορά τούς Χριστιανούς. Στην συναλλαγή περιλαμβανόταν και ή άδεια άνέγερσης νέων Χριστιανικών ναών σε άλλα μέρη τής πόλης².

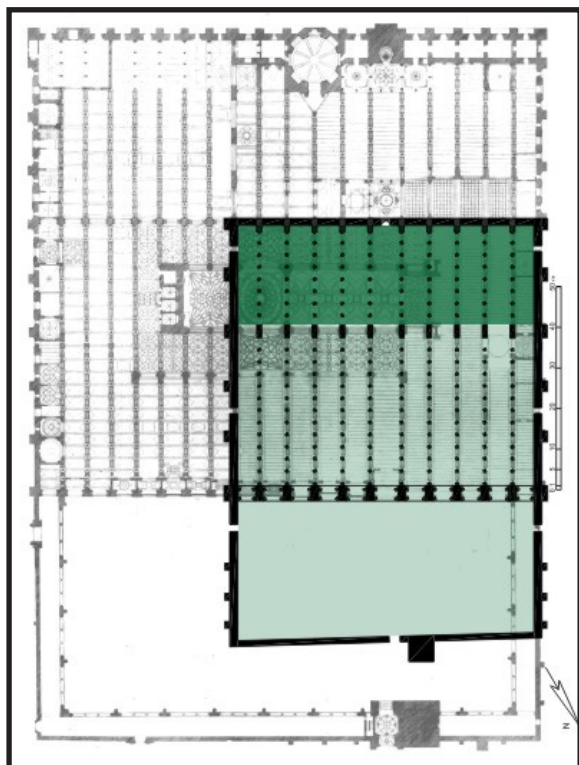
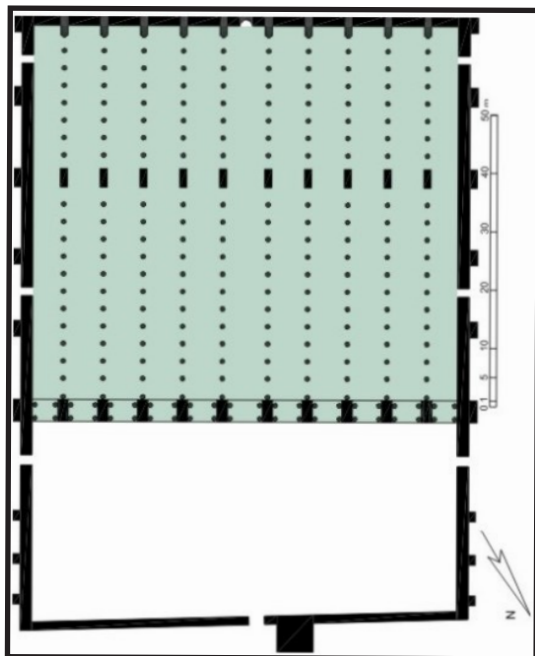
Τό Τέμενος κτίστηκε γοργά στό διάστημα μόλις ενός χρόνου. Η ταχύτητα αυτή οφείλεται στην πληθώρα ρωμαϊκών και βησιγοθικών κτηριακών μελών στην περιοχή, που επαναχρησιμοποιήθηκαν, καθώς και στην λεία από τήν τελευταία επιτυχημένη εκστρατεία του έμίρη στην Narbonne τής νότιας Γαλλίας.

1 Η παράδοση αναφέρει τό ποσό των 100.000 δηναρίων (Cumplido, M.N., *La Mezquita-Catedral de Córdoba*, Barcelona, 1995, σελ. 6).

2 Είναι αξιοσημείωτο ότι τήν ίδια τακτική ακολούθησε και ό Al-Walid (6ος χαλίφης τής Δαμασκού των Ομμεϊάδων) όταν οί Χριστιανοί τής Δαμασκού διαμαρτυρήθηκαν για τήν απόφασή του νά κτιστεί τό γνωστό Τέμενος στην θέση του καθεδρικού ναού τής πόλης. Έπέτρεψε, τότε, σάν κατευνασμό, όλοι οί ναοί τής πόλης που είχαν μετατραπεί σε τζαμιά νά επιστραφούν στους Χριστιανούς (Flood, F.B., *The Great Mosque of Damascus: studies on the makings of an umayyad visual culture*, Leiden, 2000, σελ. 1).

Εικ. 19, 20. Τό αρχικό τέμενος του
Abd ar-Rahman I.

Εικ. 21, 22. Η επέκταση του
Abd ar-Rahman II.

Τό κτήριο ήταν πλατυμέτωπο με διαστάσεις 37X74 (εικ. 19, 20). Μαζί με τήν σχεδόν ἴδιων διαστάσεων αὐλή σχημάτιζαν ἕνα τετράγωνο μέ πλευρά 74 μέτρων. Στίς τέσσερις γωνίες τοῦ χώρου προσευχῆς ὑπῆρχαν στιβαρές ἀντηρίδες οἱ ὁποῖες σχημάτιζαν στό νότιο ἱερό τοῖχο, στήν qiblah, γωνιακούς πυργίσκους³. Τό κτήριο εἶχε τέσσερις εἰσόδους. Ἡ μία βρισκόταν πάνω στόν ἄξονα τοῦ mihrab, τῆς κόγχης, δηλαδή, πού βρίσκεται πάνω στήν qiblah γιά νά ὑποδεικνύει στούς πιστούς τήν θέση προσευχῆς, ἀπό μία ὑπῆρχε ἀνατολικά καί δυτικά στούς τοίχους τῆς αὐλῆς καί μία ἀκριβῶς στήν μέση τοῦ δυτικοῦ τοίχου τοῦ χώρου προσευχῆς, γνωστή ὡς Bab al-Wuzara ἢ Πύλη τοῦ Βεζίρη, γιά ἄμεση πρόσβαση τῶν αὐλικῶν στό Τέμενος ἀπό τό παλάτι πού βρισκόταν ἀπέναντι. Ὁ χώρος προσευχῆς ἀποτελεῖτο ἀπό ἕντεκα κλίτη⁴ κάθετα στήν qiblah. Τό μεσαῖο, πάνω στόν κύριο ἄξονα ἦταν ἐλαφρῶς φαρδύτερο, ἐνῶ τά δύο ἀκροῖα κλίτη, πού εἰκάζεται πῶς ἦταν κλειστά με ξύλινα διαφράγματα καί προορίζονταν γιά τίς γυναῖκες, ἦταν στενότερα.

Παρόλο πού τό Τέμενος κτιζόταν γιά σχεδόν 200 χρόνια μέ πλῆθος προσθηκῶν καί ἄλλων ἐπεμβάσεων, ἡ δομή τῶν τοξοστοιχιῶν πού εἰσήγαγε ὁ Abd al-Rahman I δέν ἄλλαξε, λόγω σεβασμοῦ ἀπό τοὺς μετέπειτα ἡγεμόνες πρός τόν πρῶτο κτήτορα, ἀλλά κυρίως διότι μέ τήν διατήρηση τῆς ἐνότητας τοῦ χώρου καί μέ τίς διαρκεῖς αὐξήσεις δινόταν μία μοναδική αἴσθηση τοῦ ἀπείρου. Οἱ ἐπεμβάσεις πού ἀκολούθησαν, ἐκτός ἀπό κάποια μεμονωμένα τμήματα, ἦταν μία σχεδόν ἀπαράλλακτη ἐπέκταση τοῦ ἀρχικοῦ τεμένους κατ' ἀρχήν πρός νότο καί τέλος πρός ἀνατολή. Στήν οὐσία, λοιπόν, τό τέμενος μεταβαλλόταν κυρίως ὡς πρός τίς ἀναλογίες καί τήν ἔκταση, καθώς ἀπό τό ἀρχικό πλατυμέτωπο κτήριο τοῦ Abd al-Rahman I, ὅπως θά δοῦμε στήν συνέχεια, μέ τίς δύο πρῶτες προσθηκές γίνεται στενομέτωπο καί μέ τήν τελευταία ἐπέκταση ξαναγυρνᾶμε στό ἀρχικό πλατυμέτωπο σχῆμα.

Ὁ γιός τοῦ Abd al-Rahman I, ὁ Hisham I (788-796)⁵ τελείωσε τό ἔργο τοῦ πατέρα του κτίζοντας τόν πρῶτο μιναρέ τοῦ τεμένους. Σαράντα χρόνια ἀργότερα ὁ Abd al-Rahman II (822-852)⁶ (εικ. 23) πραγματοποίησε τήν πρώτη ἐπέκταση τοῦ τεμένους πρός τόν Νότο (833), προσθέτοντας ὀκτώ νέους ἐπιμήκεις ἐγκάρσιους χώρους⁷ μετατρέποντας τόν χώρο προσευχῆς τοῦ τεμένους σέ τετράγωνο (εικ. 21, 22).

Εικ. 23. Abd ar-Rahman II
(Ισπανία 1986)

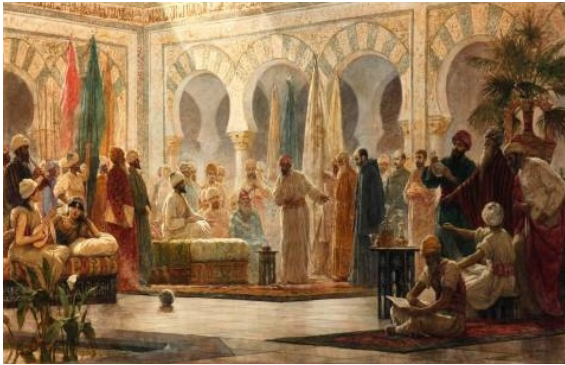
3 Δέν εἶναι πλέον ἐφικτό νά ἀναπαρασταθοῦν.

4 Ὡς κλίτη ἐδῶ θά ὀρίζουμε τοὺς κάθετα πρός τό mihrab ἐπιμήκεις χώρους ἀνάμεσα σέ δύο τοξοστοιχίες.

5 Hisham I (Κόρδοβα 756-796).

6 Abd al-Rahman II (Τολέδο 788-Κόρδοβα 852).

7 Στήν ἀγγλική βιβλιογραφία γιά τοὺς ἐπιμήκεις ἐγκάρσιους στά κλίτη χώρους χρησιμοποιοῦνται οἱ ὄροι bay καί aisle, ἀλλά ἡ πιό ἱκανοποιητική τους μονολεκτική μετάφραση στά ἑλληνικά ὡς πτέρυγα δέν δηλώνει σαφῶς τήν ἔννοια πού θέλουμε, ὡς ἐκ τούτου ἐδῶ θά χρησιμοποιοῦμε τόν περιφραστικό ὄρο.

Εικ. 24. Ο Abd al-Rahman III σέ ύποδοχή
του πρέσβη
(D. B. Verdaguer, 1885, λάδι σέ καμβά)

Τό 929 ό Abd al-Rahman III⁸ (εϊκ. 24), έκτιμώντας τήν μεγάλη έξουσία καί δύναμη πού εϊχε πλέον άποκτήσει, αυτοαναγορεύθηκε χαλίφης καί ξεκίνησε μιά σειρά άπό δυναμικές ένεργειες. Πρώτα επέκτεινε τήν κυριαρχία του χαλιφάτου πέρα άπό τήν Κόρδοβα στήν Ίβηρική χερσόνησο, αλλά καί στήν βόρειο Αφρική καί στήν συνέχεια άρχισε τήν οικοδόμηση του πλουσιότερου καί πιο πολυτελοϋς παλατιου πού εϊχε μέχρι τότε δει ό δυτικός κόσμος, τής

Madinat al-Zahra (περίοδος οικοδόμησης 936-1010) (εϊκ. 25, 26).

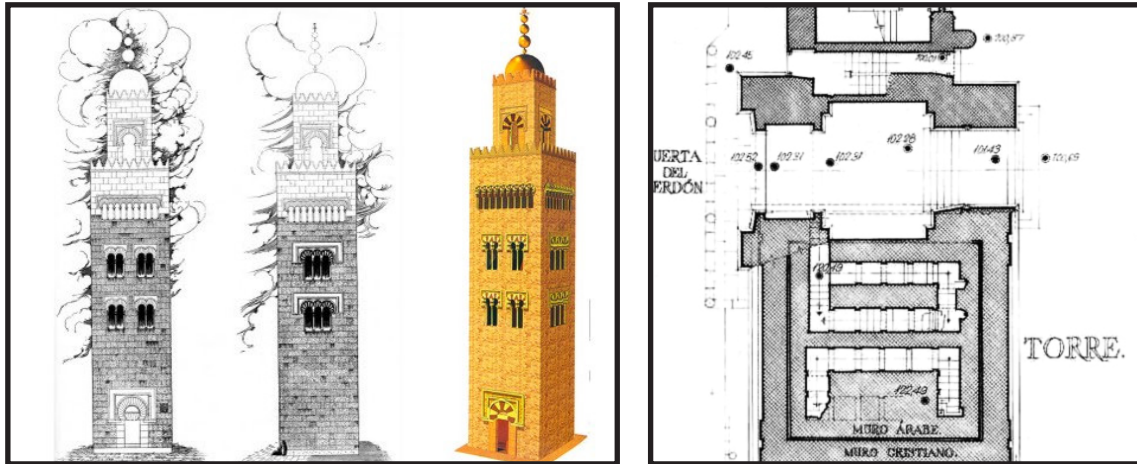
Μέσα στήν άκμή αυτή πού έφθασε ή Κόρδοβα καί ή όποία κράτησε 100 χρόνια, ό μεγάλος αυτός κτήτορας δέν θά μπορούσε βεβαίως νά παραμελήσει τό τέμενος. Όμως, δέν εργάστηκε στήν κυρίως αίθουσα, αλλά επικεντρώθηκε στό αίθριο. Επέκτεινε προς Βορρά τήν αυλή κατά 60 μέτρα, κατασκεύασε μιά στοά πλάτους 6 μέτρων στίς τρεις πλευρές της, όπου στίς τοξοστοιχίες εναλλάσσονταν κίονες μέ πεσσούς, καί άνήγειρε ένα νέο μιναρέ 48 μέτρων (εϊκ. 34, 35). Ο μιναρές ήταν ένας πύργος τετράγωνης κάτοψης μέ επιστέγασμα έναν μικρότερο πυργίσκο ό όποιος στεγαζόταν μέ τήν σειρά του άπό έναν θόλο. Ο θόλος τής κορυφής εϊχε τρεις χρυσές σφαιρες ως κορυφή, ενώ όλα τά ανοίγματα του μιναρέ διαμορφώνονταν μέ πεταλόσχημα τόξα (εϊκ. 27, 28). Η επιρροή αυτού του μιναρέ εϊναι έμφανής σέ άλλους του δυτικού ισλαμικού κόσμου, όπως τής Σεβίλλης, του Μαρακές καί του Ραμπάτ (εϊκ. 29, 30, 31), άν καί ό ίδιος εϊχε πιθανότατα ως πρότυπο τον προγενέστερο του Qairuan στήν Τυνησία⁹ (εϊκ. 32). Σήμερα, τά έναπομείναντα 22 μέτρα εϊναι ενσωματωμένα στό κωδωνοστάσιο του Καθεδρικού (εϊκ. 33).

Εικ. 25, 26. Madinat al-Zahra.

8 Abd al-Rahman III (Κόρδοβα 889-Madinat al-Zahra 961). Έμεινε γνωστός καί ως *al-Nasir li-Din Allah* δηλαδή “ό υπερασπιστής τής Πίστης του Θεου”.

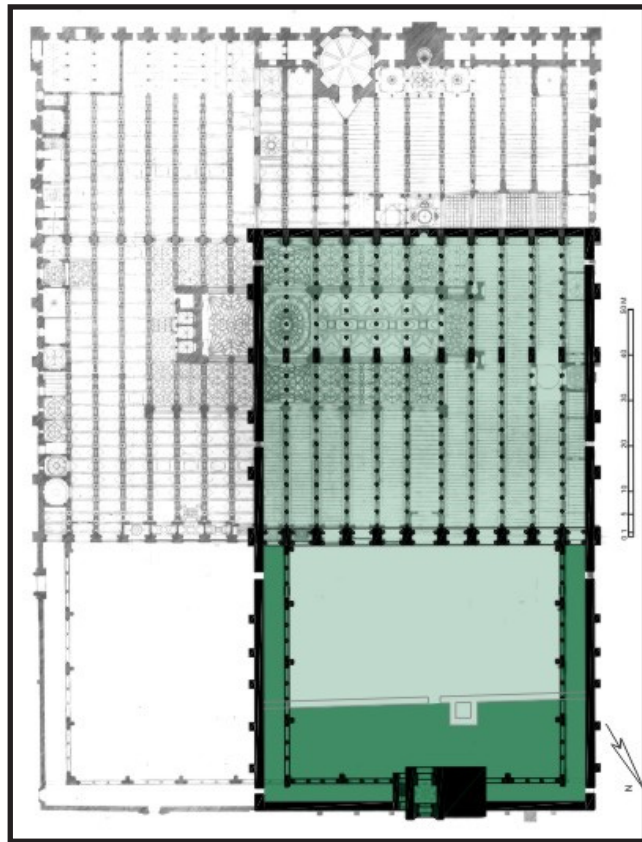
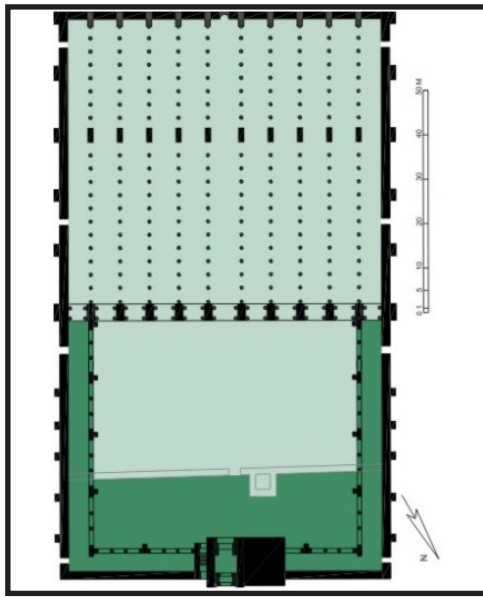
9 Βλ. Saoud R., *A review on architecture on Muslim Spain and North Africa (756-1500AD)*, FSTC Limited, Manchester, 2002, σελ. 3-5.

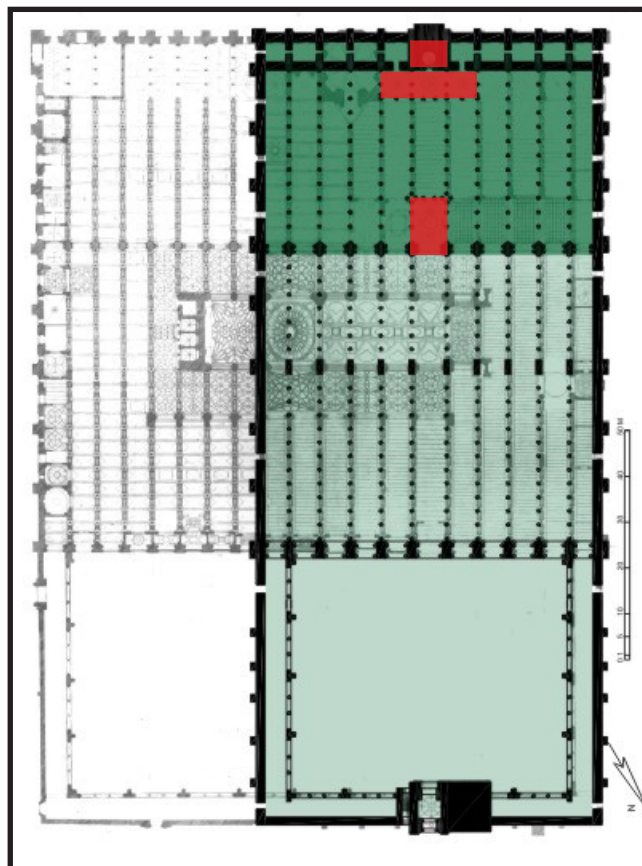
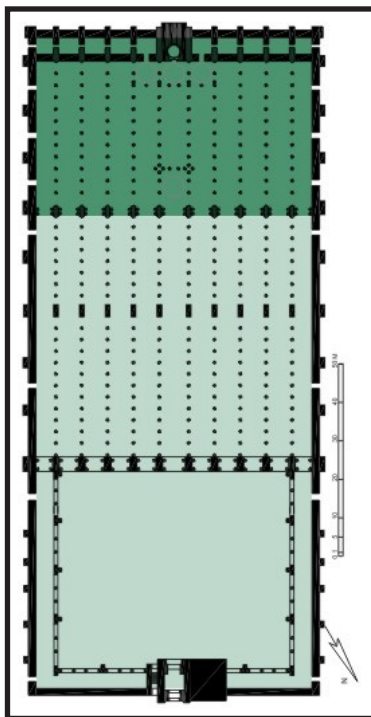
Εικ. 27, 28. Γραφική αναπαράσταση του μιναρέ του Abd ar-Rahman III και κάτοψη με τόν μιναρέ ένσωματωμένο στο κωδωνοστάσιο.

Εικ. 29, 30, 31, 32, 33. Μιναρέδες. Από πάνω άριστερά: Σεβίλλη (Giralda), Μαρακές, Ραμπάτ. Άριστερά: Qairuan. Δεξιά: Κόρδοβα (Mezquita).

Εικ. 34, 35. Επεμβάσεις του
Abd ar-Rahman III.

Εικ. 36, 37. Επέκταση του *Al-Hakam II.*
Με κόκκινο σημειώνονται από πάνω
πρός τα κάτω αντίστοιχα: τό *mihrab*, ή
maqsurah, ή *Capilla de Villaviciosa*.

Ἄν ὁ Abd al-Rahman III ἐπεμβαίνει μόνο στήν αὐλή τοῦ τεμένους, ὁ γιός του, Al-Hakam II (961-976)¹⁰, ἓνας ἀπό τούς πιό μορφωμένους ἀνθρώπους τῆς ἐποχῆς του, πού ἐπέβλεπε τίς ἐργασίες δίπλα στόν πατέρα του, τήν ἐπομένη τῆς ἐνθρόνισής του ἀποφάσισε πώς ὁ χῶρος προσευχῆς ἦταν πολύ μικρός γιά τίς ἀνάγκες μέν τοῦ συνεχῶς αὐξανόμενου πληθυσμοῦ, κυρίως, ὅμως, γιά τό γόητρο τῆς βασιλείας του. Ἔτσι, προχώρησε σέ μιὰ νέα ἐπέκταση πρὸς νότο προσθέτοντας 12 ἀκόμη ἐπιμήκεις ἐγκάρσιους χώρους, δηλαδή μέχρι ἐκεῖ πού τοῦ ἐπέτρεπε ὁ ποταμός, δίνοντας στόν χῶρο προσευχῆς ἓνα συνολικό μήκος 104 μέτρων καί κάνοντας τό κτήριο στενομέτωπο (εἰκ. 36, 37). Μέσα σέ αὐτήν τήν ἐπέκταση, ὅμως, ἀναδεικνύεται καί ἡ πιό θαυμαστή συμβολή του, ἡ δημιουργία τῆς λεγομένης σήμερα ἀπό τούς Ἰσπανούς Capilla de Villaviciosa, τῆς maqsurah καί τοῦ νέου mihrab.

Ἡ στέγη τοῦ τεμένους ἀποτελεῖτο ἀπό ἓν σειρᾶ δίριχτες στέγες πάνω ἀπό κάθε κλίτος, ἐνῶ ἐσωτερικά τό κενό ἀνάμεσα στίς κιονοστοιχίες καλυπτόταν μέ ἐπίπεδη ξυλόγλυπτη ὀροφή. Ὁ Al-Hakam II, στήν ἀρχή τῆς δικῆς τοῦ ἐπέκτασης, πάνω στό κεντρικό κλίτος καί στήν θέση τοῦ προηγουμένου mihrab¹¹, δημιούργησε γιά πρώτη φορά ἓνα ἄνοιγμα μέ φεγγίτες, σάν ξέφωτο στό “δάσος τῶν κίωνων” (Capilla de Villaviciosa, εἰκ. 38, 39, 42, 43). Ἔτσι, ξεχώρισε αὐτόν τόν χῶρο ἀπό τό ὑπόλοιπο τεμένος μέ τήν προσθήκη ἀνάμεσα στίς κιονοστοιχίες δύο κίωνων μέσα στο κεντρικό κλίτος. Στόν χῶρο αὐτόν τοῦ τεμένους ὁ τρόπος δόμησης παίρνει νέα σχήματα μέ ἓνα ὑπέροχο αἰσθητικό ἀποτέλεσμα. Τό ἀπλό πεταλόσχημο τόξο πού συναντᾶμε στίς ἄλλες τοξοστοιχίες τοῦ τεμένους, διασπᾶται σέ πολλούς μικρούς λοβούς, δημιουργώντας ἓνα δαντελωτό πλέξιμο ἀπό πέτρα (εἰκ. 44). Μέ τήν πύκνωση πού δημιουργεῖται στά τόξα, διανέμεται καλύτερα τό αὐξημένο βᾶρος ἑνός θόλου πού στηρίζεται μέ τόν ἐξῆς τρόπο: δύο τετράγωνα διασταυρῶνται ὑπό γωνία 45 μοιρῶν δημιουργώντας ἔτσι μιὰ ἰσχυρή ὀκταγωνική στήριξη πάνω στήν ὁποία βαίνει ὁ θόλος (εἰκ. 40, 41).

Μέ παρόμοιο τρόπο δομεῖται καί τό μέρος μπροστά ἀπό τό mihrab, ἡ λεγόμενη maqsurah (εἰκ. 42, 45, 46, 47, 48, 49), ἰδιαίτερος χῶρος προσευχῆς τοῦ χαλίφη. Στόν χῶρο αὐτόν, πού διαιρεῖται σέ τρία τμήματα, ἓνα μπροστά ἀπό τό mihrab καί δύο ἐκατέρωθεν τοῦ πρώτου, ἔχουμε ἐξαίσιες, ἐπίσης, διαμορφώσεις θόλων. Ἐξάλλου, στήν στέγη τοῦ τεμένους ἔχουμε γιά πρώτη φορά ἔξαρσεις καθ’ ὕψος. Καί στίς δύο περιπτώσεις, παράλληλα μέ τόν τονισμό τοῦ κεντρικοῦ κλίτους, ἐπιτυγχάνεται καί φωτισμός καί ἀερισμός, βασικό πλεονέκτημα σέ ἓνα τεράστιο κτήριο μέ μόνα ἀνοίγματα τίς περιμετρικές πύλες. Κύριος, ὅμως, σκοπός τῆς δημιουργίας τῶν θόλων ἦταν νά διαχωρίσουν, ἀλλά καί νά ἐξάρουν τήν θέση τοῦ ἄρχοντα στό τεμένος γεγονός πρῶτοφανές γιά τήν θρησκευτική ἰσλαμική ἀρχιτεκτονική.

10 Al-Hakam II (Κόρδοβα 915-976). Ἦμεινε γνωστός γιά τήν τεράστια μόρφωσή του. Δημιούργησε ομάδες μεταφραστῶν γιά κείμενα ἑλληνικῆς, λατινικῆς καί ἀραβικῆς γλώσσας, ἐνῶ κατάφερε νά συγκεντρώσει περίπου 400.000 τόμους στήν βιβλιοθήκη του, ἡ ὁποία εἶχε 44 τόμους μόνο γιά τόν κατάλογό της.

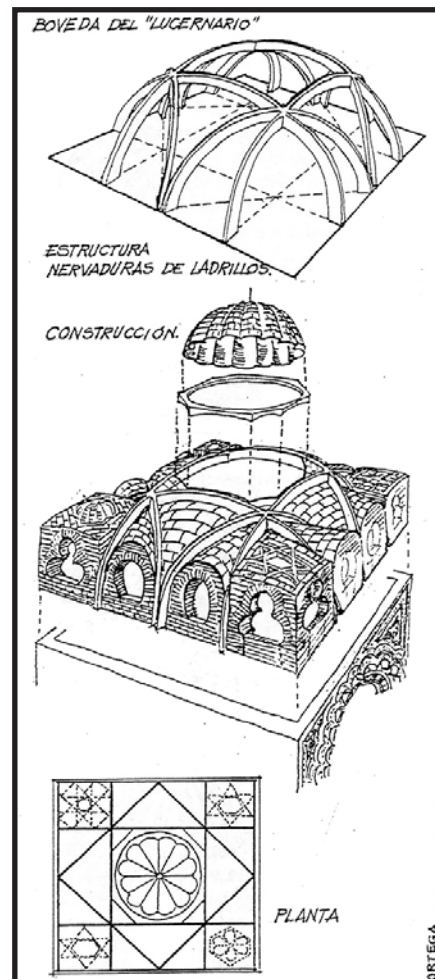
11 Σέ ἀνασκαφές σέ αὐτό τό μέρος βρέθηκαν τά θεμέλια τοῦ προηγουμένου mihrab. Ἀπό τό μέγεθός τους συμπεραίνουμε πώς τό mihrab πρέπει νά ἦταν ἀρκετά ἐμβληματικό (βλ. Ruiz, P.M., ὁ.π.).

Εικ. 38, 39. Η Capilla de Villaviciosa. Αριστερά άποψη προς τό mihrab όπου διακρίνονται οί δύο προστιθέμενοι κίονες και τά λοβόσχημα τόξα. Δεξιά ή άνατολική πλευρά.

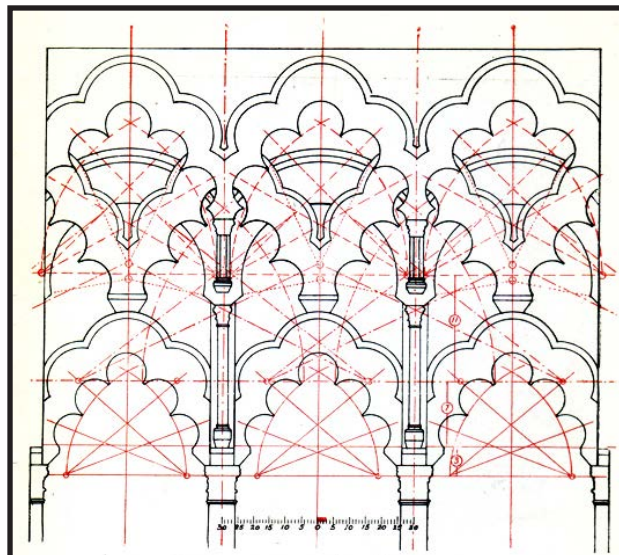
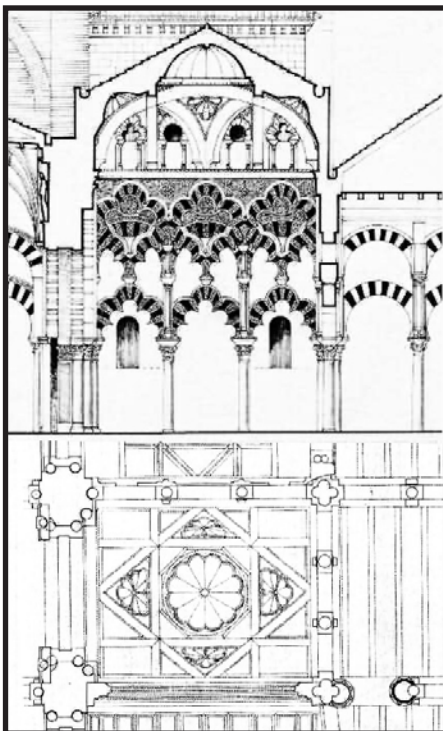
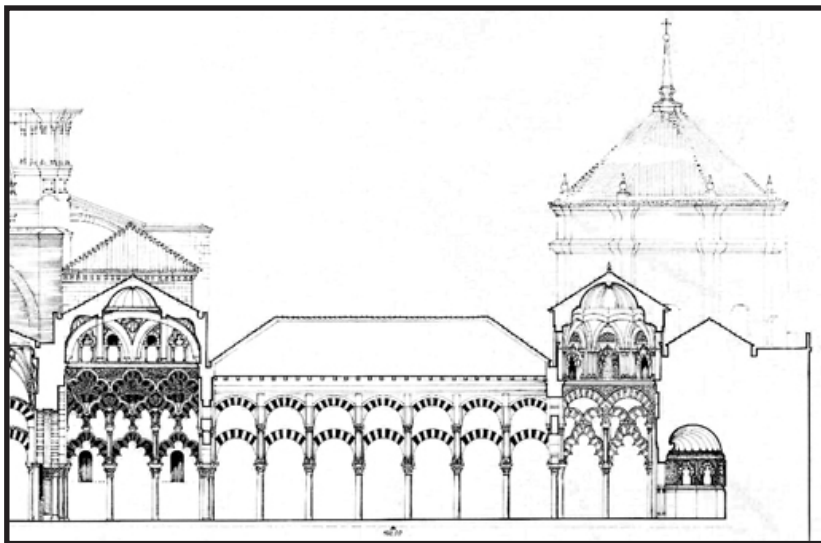

Εικ. 40, 41. Ο θόλος της Capilla de Villaviciosa. Δεξιά τρόπος δόμησης του θόλου.

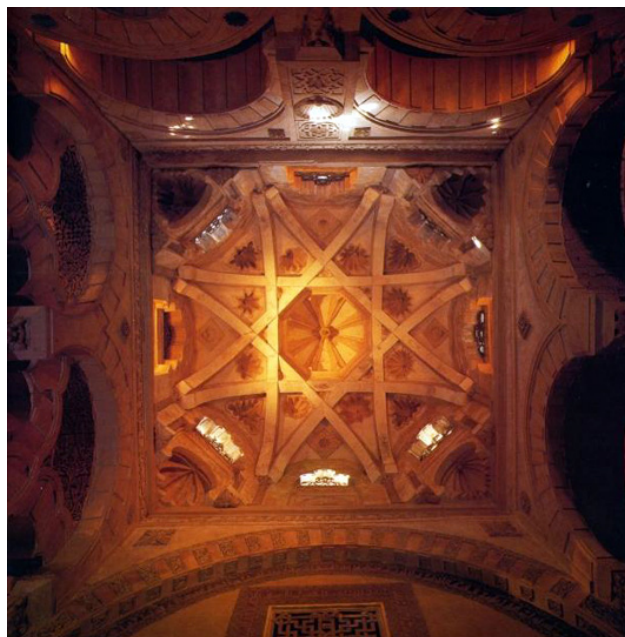
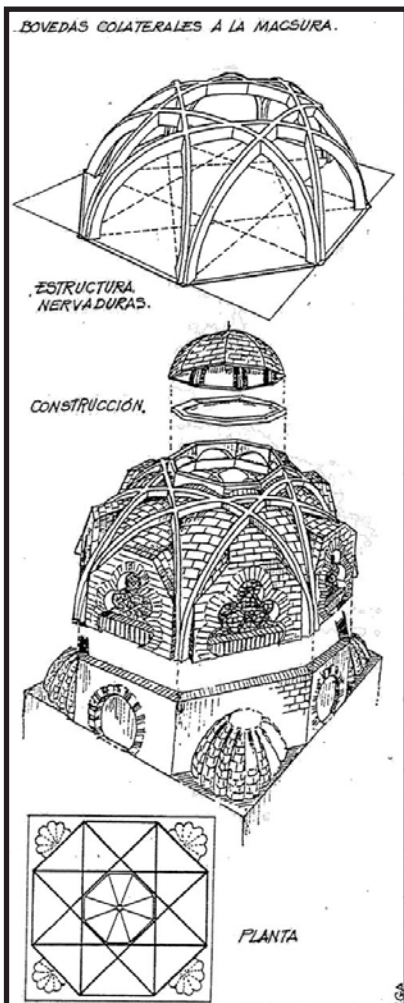
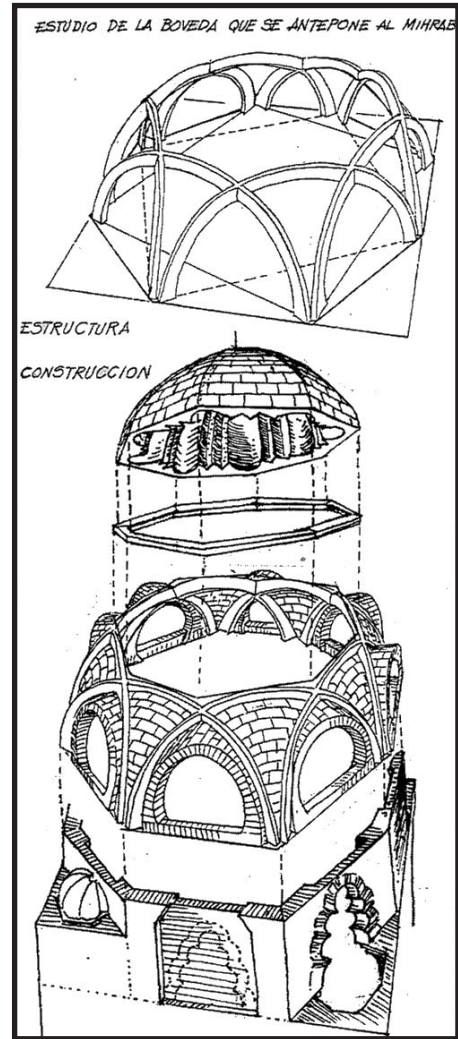

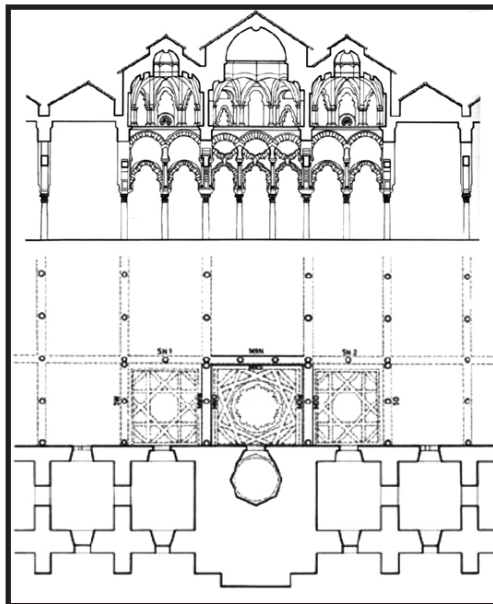
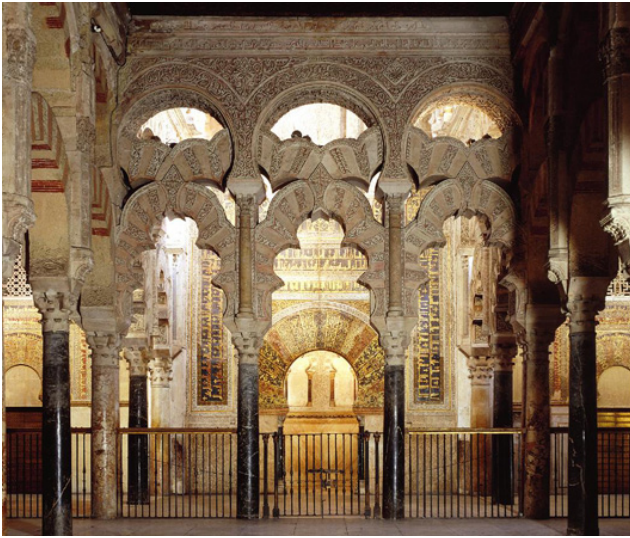

Τήν αισθητική τελειότητα και μεγαλύτερη κομψότητα, όμως, τήν συναντᾶμε στό mihrab (εἰκ. 42, 50, 51, 52), πού σέ συνδυασμό μέ τήν maqsurah δηλώνουν τήν ἀκμή και τήν ώριμότητα τῆς ἀρχιτεκτονικῆς τοῦ χαλιφάτου, μέ ἀνατολικές και δυτικές παραδόσεις νά συνδυάζονται στήν μέγιστη ἄρμονία. Τό mihrab σέ αὐτό τό τέμενος, γιά πρώτη φορά στήν ἰσλαμική ἀρχιτεκτονική, δέν εἶναι μιά ἀπλή κόγχη στό κέντρο τῆς qiblah, ἀλλά μιά “φωλιά”, ἕνας αὐτοτελῆς χώρος, διαχωρισμένος ἀπό τόν ὑπόλοιπο χώρο προσευχῆς. Τό ἐπτάγωνο σέ κάτοψη, ἀλλά μέ ὀκταγωνικό θόλο, mihrab, ἔχει μιά πεταλόσχημη εἴσοδο μέ ὑπέρλαμπρο ψηφιδωτό διάκοσμο και γιά ὀροφή τήν ἐσωτερική πλευρά ἑνός κελύφους μαραγαριταριοῦ ἀπό λευκό μάρμαρο, μέ σαφή συμβολισμό, καθώς ἐδῶ φυλάσσεται τό Κοράνι.

Εἰκ. 42, 43, 44. Τομή τῆς maqsurah, τοῦ mihrab και τῆς Capilla de Villaviciosa. Τομή και κάτοψη τῆς Capilla de Villaviciosa. Σχέδιο μέ τίς ἄρμονικές χαραξίξεις λοβόσχημων τόξων τῆς ἀνατολικῆς πλευρᾶς τῆς Capilla de Villaviciosa.

Αριστερή σελίδα: Εικ. 45, 46, 47, 48. Οί θόλοι τής *maqsurah* και ό τρόπος δόμησής τους.
 Πάνω αριστερά: Εικ. 49. *Maqsurah* και *mihrab*.
 Πάνω δεξιά: Εικ. 50. Τό κέλυφος μαργαριταριοῦ διαμορφώνει τήν όροφή τοῦ *mihrab*.
 Κάτω αριστερά: Εικ. 51. Εἴσοδος τοῦ *mihrab*. Κάτω δεξιά: Εικ. 52. Κάτοψη και τομή τής *maqsurah* και τοῦ *mihrab*.

Εικ. 53. *Al-Mansur*.

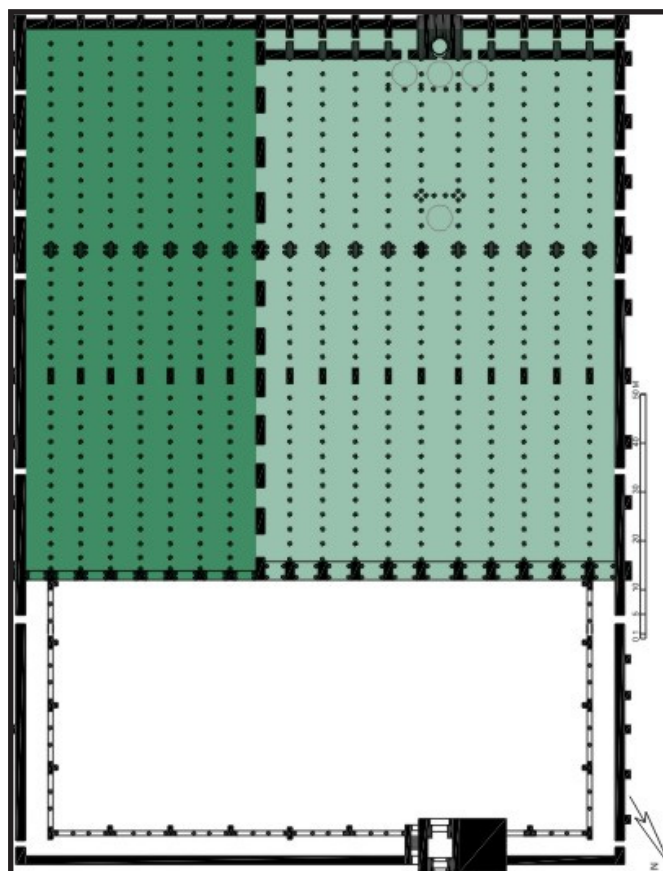
Μετά την εξαιρετική συμβολή του Al-Hakam στο τέμενος, ή επόμενη μεγάλη επέμβαση έγινε από τον Abu Amir Al-Mansur (981-1002)¹² (εικ. 53), έναν απλό κυβερνητικό υπάλληλο του χαλιφάτου, που σταδιακά κατάφερε να ανελιχθεί με ίντριγκες μέχρι τη θέση του βεζίρη, σφετεριζόμενος τελικά την εξουσία του διαδόχου το 981 κατά την επιστροφή του από μία νικηφόρα μάχη έναντι των χριστιανών βασιλέων (εικ. 56).

Καί πάλι λόγω αυξημένου πληθυσμού στην Κόρδοβα, ακόμη λόγω

συμφιλιωτικών προσπαθειών με τις θρησκευτικές αρχές που αμφισβητούσαν τον τρόπο απόκτησης της εξουσίας του, ο Al-Mansur προέβη στο μεγάλο εγχείρημα να επεκτείνει το τέμενος κατά τουλάχιστον δύο πέμπτα της αρχικής έκτασής του (εικ. 54). Επειδή ο Γουαδαλκιβίρ εμπόδιζε μία νέα επέκταση προς Νότο, αυτή τη φορά ή αύξηση του τεμένους -αναλογικά και της αυλής- έγινε προς την Ανατολή με την προσθήκη οκτώ νέων κλιτών. Με την επέμβαση αυτή το τέμενος επανέκτησε την αρχική του πλατυμέτωπη μορφή, όπως προαναφέραμε, με όριστικές διαστάσεις 178X128 μέτρα. Ποιοτικά πολύ άπειχε από τις προηγούμενες επεμβάσεις με τον σχεδόν στείρο τρόπο αντιγραφής των προηγούμενων οικοδομικών στοιχείων και την απουσία καινοτομιών. Όμως, εδώ φαίνεται το πνεύμα του Al-Mansur ο οποίος έχοντας συλλάβει την ουσία της αρχιτεκτονικής του τεμένους, δηλαδή το ατέρμονο “δάσος κίωνων” (εικ. 55), προσπάθησε να την έντείνει αυξάνοντας την εμβληματικότητα του κτηρίου, αλλά, παράλληλα, και το δικό του γόητρο ως ήγεμόνα.

Ο Al-Mansur, παρά τα μεγάλα δημόσια έργα που πραγματοποίησε, δεν κατάφερε να κρατήσει σε ένότητα το Χαλιφάτο, το οποίο, με κακούς χειρισμούς των απογόνων του που εμπιστεύτηκαν την εξουσία από το 1013 σε μέτριους στρατηγούς, οδηγήθηκε γρήγορα (1031) σε διάλυση σε μικρότερα βασίλεια τα λεγόμενα *taifas* (εικ. 57). Από αυτά τα βασίλεια σύντομα απέκτησε μεγαλύτερη επιρροή αυτό της Σεβίλλης το οποίο σταδιακά απορρόφησε την αποδυναμωμένη πλέον Κόρδοβα. Αν και επιχειρήθηκε ή ανασυγκρότηση του χαλιφάτου, αυτή ή προσπάθεια απέτυχε. Το 1085 οι Άλμοραβίδες, βορειοαφρικανική φυλή της ερήμου με προεξάρχοντες σκληρούς πολεμιστές-μοναχούς, εισέβαλαν στην περιοχή της Ίβηρικής (εικ. 58), γεγονός που μαζί με την εγκαθίδρυση της Αυτοκρατορίας των Άλμοχάδων του Μαρόκου (1147) (εικ. 59) ανέβαλε την προς Νότο προώθηση των Χριστιανών για περίπου 200 χρόνια.

12 Abu Aamir Muhammad ibn Abdullah ibn Abi Aamir, al-Hajib al-Mansur (Algeciras 938-Κόρδοβα 1002). Το προσωνύμιο *Al-Mansur bi-Allah* που σημαίνει “ο με την χάρη του Θεού Νικητής” καθιερώθηκε το 981 ύστερα από την επικράτησή του έναντι των Χριστιανικών βασιλείων του βορρά της Ίβηρικής στους οποίους έμεινε γνωστός ως *Almanzor*.

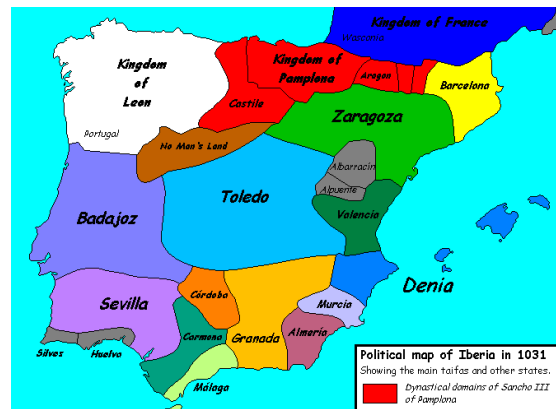
Εικ. 54. Η επέκταση του Al-Mansur.

Εικ. 55. Άποψη της επέκτασης του Al-Mansur.

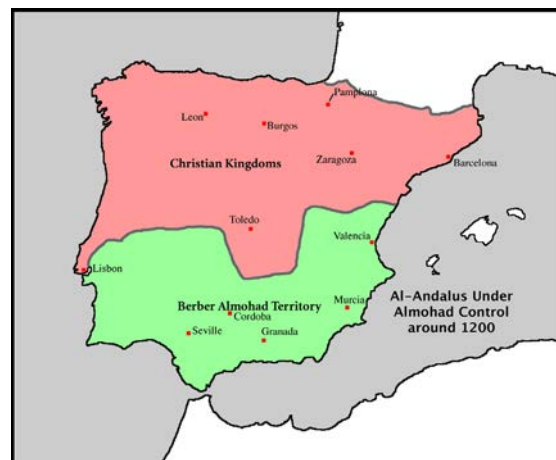
Εικ. 56. Τό Χαλιφάτο τῆς Κόρδοβα (περ. 1000) κατά τό ἀπόγειο τῆς ἐξουσίας τοῦ Al-Mansur.

Εικ. 57. Τά βασιλεία Taifas (1031).

Εικ. 58. Ἡ Al-Andalus ὑπό τόν ἔλεγχο τῶν Αλμοραβίδων (περ. 1100).

Εικ. 59. Ἡ Al-Andalus ὑπό τόν ἔλεγχο τῶν Αλμοχάδων (περ. 1200).

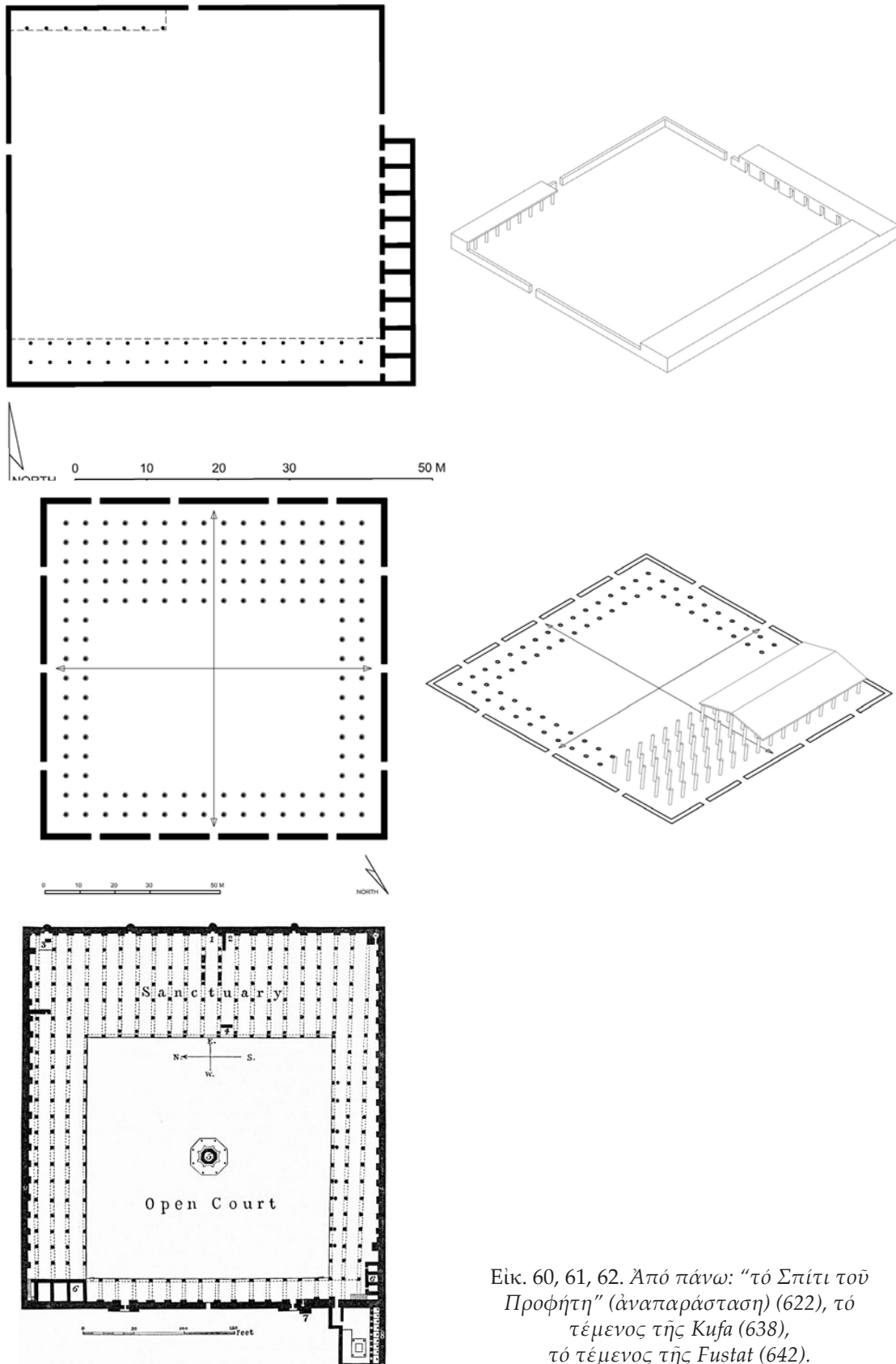
Συγκριτική Θεώρηση· Ίσλαμική Αρχιτεκτονική καί Όμμεϋάδες

Δέν υπάρχει αμφιβολία ότι τό Τέμενος τῆς Κόρδοβα εἶναι τό σπουδαιότερο τέμενος τοῦ ἰσλαμικοῦ κόσμου στήν Μεσόγειο καθώς συνδυάζει μορφή, κλίμακα καί αισθητική σέ τέλεια ἄρμονία, ἀλλά προφανῶς δέν ἦταν δημιουργία χωρίς προηγούμενο. Τό τέμενος αὐτό ἀκολουθεῖ πιστά τήν ἰσλαμική παράδοση πού ἄν καί μέχρι τότε δέν εἶχε κἀν κλείσει τά 200 χρόνια, ἐντούτοις, ἦταν ἤδη παγιωμένη καί ἀρκετά πλούσια ἔτσι ὥστε νά δώσει πρότυπα.

Τά πρῶτα αὐτοσχέδια τεμένη τῶν μουσουλμανικῶν ἐκστρατευτικῶν σωμάτων τοῦ Μωάμεθ, μέ ἀρχικό τό “Σπίτι τοῦ Προφήτη” στήν Μεδίνα (εἰκ. 60), διαμορφώνονταν σέ ἀνοιχτό χῶρο μέ ἕνα περιμετρικό διαχωριστικό χαντάκι ἢ χαμηλό τοῖχο καί μιᾶ σκεπή ἀπό κορμούς φοινικόδεντρων στόν τοῖχο πού ἔβλεπε πρὸς τήν Μέκκα (qiblah). Αὐτή ἡ ἀπλή στήν ἐφαρμογή ἀντίληψη φαίνεται πῶς προσδιόρισε ὀριστικά τήν ἀραβική μορφή τοῦ τεμένους. Παρόλο πού προ-ἰσλαμικές παραδόσεις βασιλικῶν καί ἀνακτόρων εἰσχώρησαν στό σχέδιο μεταγενέστερων κτηρίων, ἡ ἀρχική βασική ἰδέα τῆς μεγάλης ὑπαίθριας αὐλῆς πού περιβάλλεται ἀπό στοές στίς τρεῖς πλευρές τῆς καί τῆς στεγασμένης αἴθουσας προσευχῆς προσανατολισμένης στήν Μέκκα παραμένει ἀναλλοίωτη παντοῦ στόν ἀραβικό χῶρο¹.

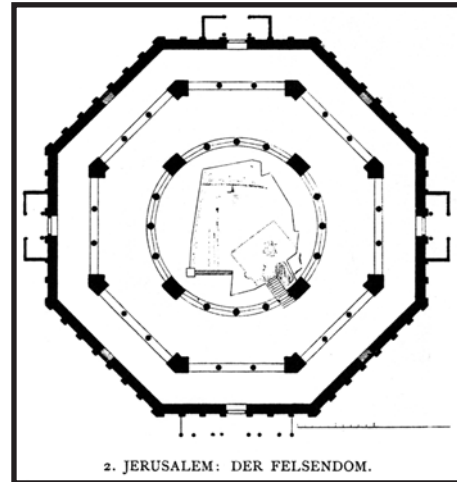
Μετά τό πρῶτο τέμενος στήν Μεδίνα, τά ἐπόμενα πού κτίζονται εἶναι στήν Kufa (638) (εἰκ. 61) καί στήν Fostat (642) (εἰκ. 62) τά ὁποῖα ἔχουν ἤδη πλατωμέτωπες αἴθουσες προσευχῆς, τῶν ὁποίων οἱ πλευρικές κιονοστοιχίες ἐπεκτείνονται περιμετρικά γύρω ἀπό ἕνα αἶθριο. Σύντομα μετά ἀπό αὐτά, οἱ Όμμεϋάδες, αὐτοῖ πού πραγματικά θεμελιώνουν τήν ἰσλαμική ἀρχιτεκτονική, κτίζουν τό Θόλο τοῦ Βράχου στήν Ἱερουσαλήμ (691) (εἰκ. 63, 64). Παρόλο πού ἀποτελεῖ

1 Βλ. Grube, E., *Ὁ Κόσμος τοῦ Ἰσλάμ*, Ἀθήναι, 1967, σελ.14.

Εικ. 60, 61, 62. Από πάνω: "τό Σπίτι του Προφήτη" (αναπαράσταση) (622), τό τέμενος της Kufa (638), τό τέμενος της Fustat (642).

Εικ. 63, 64. Ο Θόλος του Βράχου (Ιερουσαλήμ, 691)

τό πρώτο σπουδαίο δημιούργημα της Ισλαμικής αρχιτεκτονικής, είναι, συγχρόνως, δάνειο από ρωμαϊκά και βυζαντινά πρότυπα, χωρίς, έτσι, τελικά να γίνει πρότυπο ως προς την βασική σύλληψη του χώρου για την επόμενη δημιουργία τεμενών².

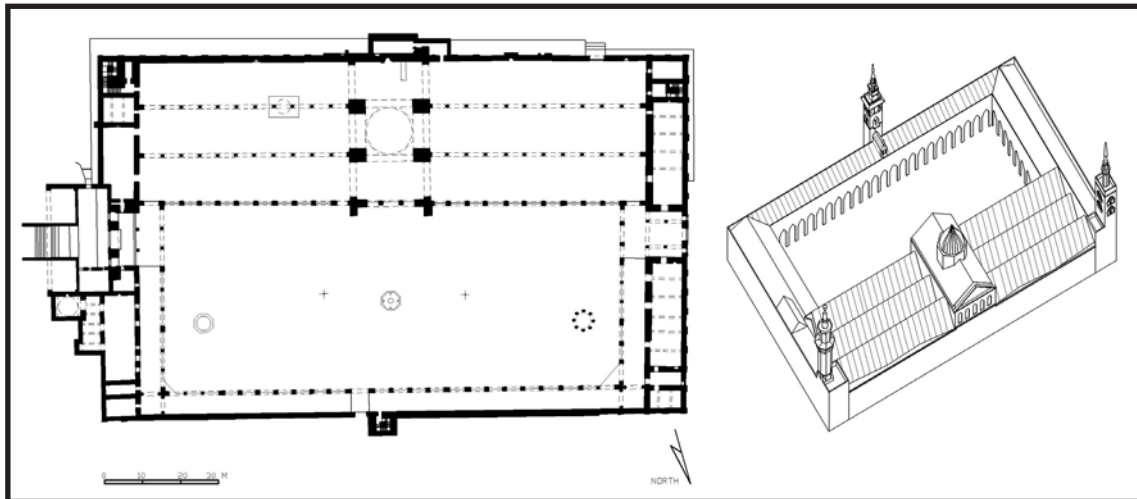
Έτσι, τὰ τεμένη στα οποία παγιώνεται ή παράδοση τής νέας αρχιτεκτονικής είναι τό Μεγάλο Τέμενος τής Δαμασκού (707) και τό Al-Aqsa στην Ίερουσαλήμ (710). Τό πρώτο, δυναστικό Τέμενος τών Όμμεϊάδων τής Δαμασκού, είναι ένα πλατυμέτωπο κτήριο μέ κλίτη παράλληλα στην qiblah, αλλη μέ στοές περιμετρικά, αλλά και έξαιρετικό ψηφιδωτό διάκοσμο (εικ. 65, 66, 67, 68). Τό Al-Aqsa είναι ένα στενομέτωπο κτήριο μέ κλίτη κάθετα στην qiblah (εικ. 69, 70, 71). Αυτό πού κυρίως καθιερώνουν τά δύο αυτά τεμένη είναι οί κιονοστοιχίες. Αυτές διατάσσονται κάθετα προς τήν qiblah, δηλαδή κλίτη, ή παράλληλα προς τήν qiblah, δηλαδή στοές, και διαιρούν τόν χώρο προσευχής σε τμήματα χωρίς να υπάρχει ιεράρχηση του χώρου. Συνήθως τονίζεται μόνο ό κεντρικός άξονας πού οδηγεί στό mihrab καθώς γίνεται φαρδύτερος και ένιοτε υπερυψωμένος σε σχέση μέ τήν υπόλοιπη στέγη. Επίσης, οί κιονοστοιχίες πού διαχωρίζουν τά κλίτη και ό τρόπος δόμησής τους, δηλαδή μιά μεγάλη τοξοστοιχία πού στηρίζει μιά μικρότερη και ελαφρύτερη, βλέπουμε να εμφανίζεται στό Μεγάλο Τέμενος τής Δαμασκού. Τά στοιχεία αυτά δείχνουν μιά σαφή επίρροή από τήν αρχιτεκτονική τών χριστιανικών βασιλικών και τών ρωμαϊκών μορφών, θά άφομοιωθούν, όμως, σε μιά ξεχωριστή παράδοση τής οποίας κορύφωση αποτελεί τό Τέμενος τής Κόρδοβα.

Η επίρροή τής Όμμεϊάδικης αρχιτεκτονικής εξαπλώνεται παράλληλα μέ τήν επέκταση τών Αράβων στην Δύση. Έτσι, στό Qairuan τής Τυνησίας συναντάμε άλλο ένα τέμενος³ τό οποίο προσλαμβάνοντας όλα τά ώριμα πλέον στοιχεία τής Όμμεϊάδικης αρχιτεκτονικής μπορούμε να πούμε πως διαμορφώ-

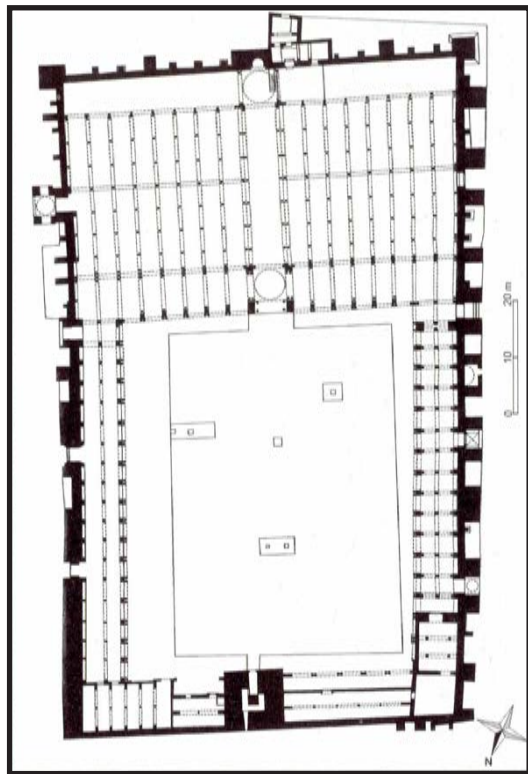
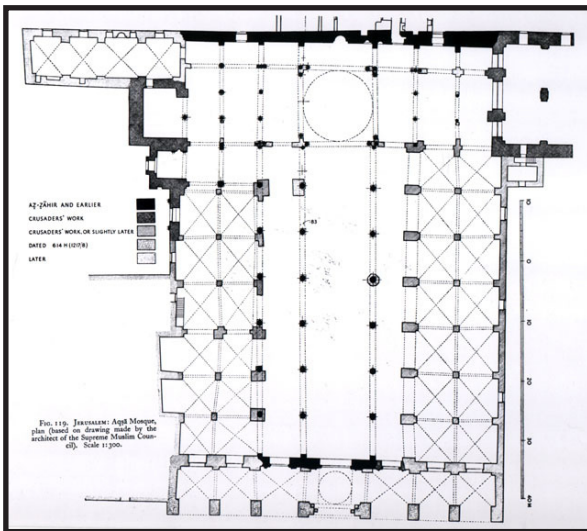
2 Βλ. Grube, E., ό.π., σελ.13.

3 Τό τέμενος του Καϊρουάν έχει κτιστεί και καταστραφεί πολλές φορές μέχρι σήμερα. Παρόλο πού ή σημερινή μορφή του ανάγεται στον 9ο αϊ. σύμφωνα μέ τίς αρχαιολογικές έρευνες λίγο απέχει από αυτό τής εποχής τών Όμμεϊάδων (οικοδόμηση 724-728).

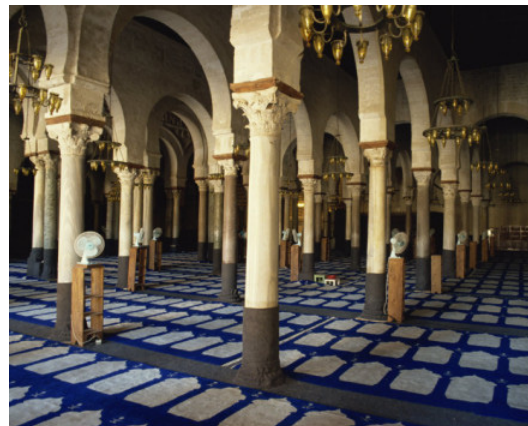
νει πιά ολοκληρωμένα τόν τύπο τοῡ τεμένους πού ένστερνίστηκε ή Κόρδοβα. Πράγματι, τό πλατυμέτωπο τέμενος μέ τοξοστοιχίες κάθετες στην qiblah, διαμορφώνει τήν πιά κοντινή πλέον μορφή στό τέμενος τοῡ Abd al-Rahman I πού θά άρχισει νά οικοδομείται 60 χρόνια άργότερα στην Κόρδοβα (εικ. 72, 73, 74).

Εικ. 65, 66, 67, 68. Κάτοψη και άπόψεις τοῡ Μεγάλου Τεμένους τής Δαμασκού (707).

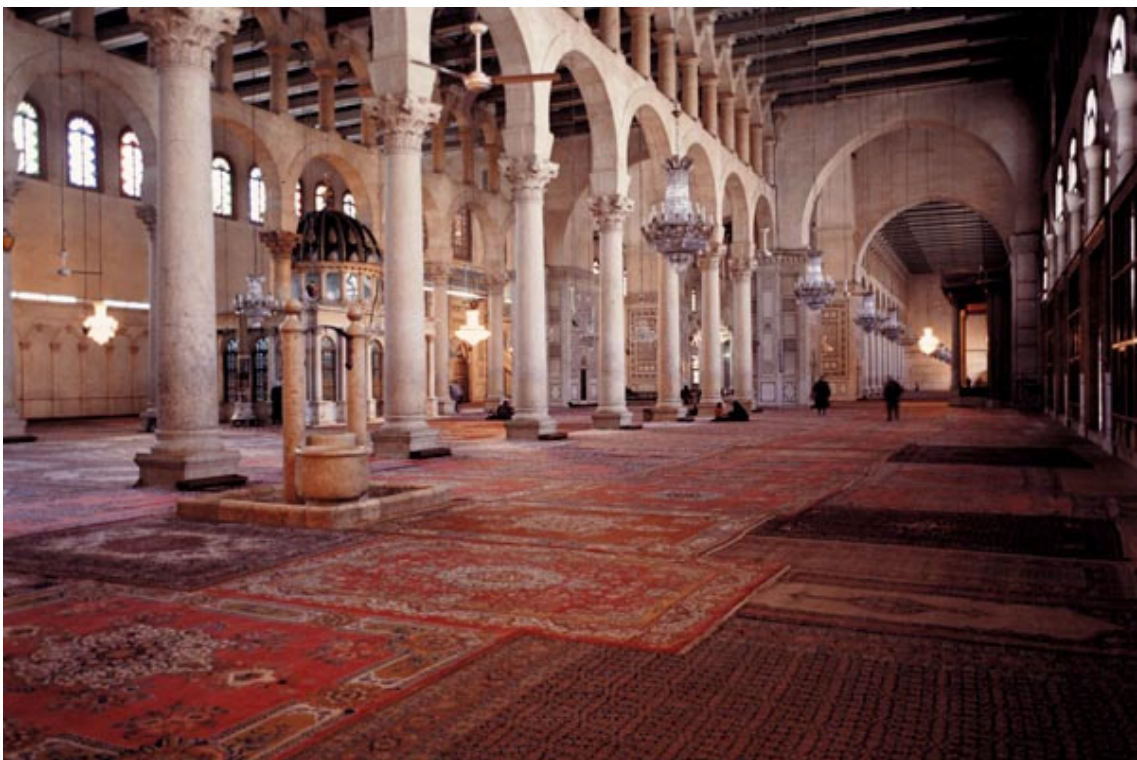

Εικ. 69, 70, 71, 72, 73, 74. Άνω φωτογραφίες: Al-Aqsa (Ιερουσαλήμ, 710). Κατόψεις: άριστερά Al-Aqsa, δεξιά Μεγάλο Τέμενος Qairuan. Κάτω φωτογραφίες: Μεγάλο Τέμενος Qairuan.

Εικ. 75. Mezquita, Δισδιάκριτα ὄρια. Ατέρμονος χώρος.

Εικ. 76. Μεγάλο Τεμένος τῆς Δαμασκού. Τεράστιος χώρος με σαφή ὄρια.

Συγκριτική Θεώρηση· Διαφορές και καινοτομίες τῆς Mezquita

Αυτό πού διακρίνει τήν Mezquita ἀπό τά τεμένη τῶν Ὀμμεϊάδων στήν Ἀνατολή ἔγκειται σέ μιὰ νέα ἀντίληψη τοῦ χώρου ὅπου ὑπάρχει μιὰ σταθερά ἐπαναλαμβανόμενη χωρική ἐνότητα πού ἐξασφαλίζει ἕνα δυναμικό ἄπλωμα πού ἐκτείνεται στό ἄπειρο (εἰκ. 75). Ὑπάρχει μιὰ κατεύθυνση τῶν τοξοστοιχιῶν πρὸς τήν qiblah, ἀλλά ἡ αἴσθηση τοῦ ἀτέρμονου δάσους καί τοῦ ἀπείρου ἐπικρατεῖ. Παρά τήν διαίρεσή του σέ κλίτη καί στοές, ὁ χώρος μπορεῖ νά συλληφθεῖ μόνον ὡς ὁλότητα ὅπου τό τέλος τῶν κιόνων εἶναι δισδιάκριτο στήν ματιά, σέ ἀντίθεση μέ τέμενη ὅπως αὐτό τῆς Δαμασκοῦ ὅπου ὁ τεράστιος χώρος κατανοεῖται πλήρως μέ τά ὄριά του (εἰκ. 76). Αὐτό ἐπιτεύχθηκε ἀπό τήν πρώτη φάση οἰκοδόμησης τοῦ τεμένους, ἀλλά ἔφθασε στό ἀποκορύφωμά της μετά τήν τεράστια ἐπέκταση τοῦ Al-Mansur.

Μιά ἄλλη διαφορά ἔχει νά κάνει μέ τόν προσανατολισμό τῆς qiblah πού, ἐνῶ παραδοσιακά “κοιτάει” στήν Μέκκα, ἐδῶ στρέφεται σχεδόν πρὸς τόν Νότο. Πολλές ἐξηγήσεις ἔχουν προταθεῖ γι’ αὐτήν τήν ἀστοχία, μέ πιό ρεαλιστική αὐτήν πού διατείνεται πῶς οἱ μουσουλμάνοι δέν θεώρησαν ἀναγκαῖο νά καταστρέψουν ἐκ θεμελίων τήν χριστιανική βασιλική μέ σκοπό νά ἐπαναπροσανατολίσουν μέ ἀκρίβεια τό νέο οἰκοδόμημα. Ἔτσι, κτίζουν στόν ἴδιο χώρο, παράλληλα μέ τήν κύρια ρωμαϊκή ὁδική

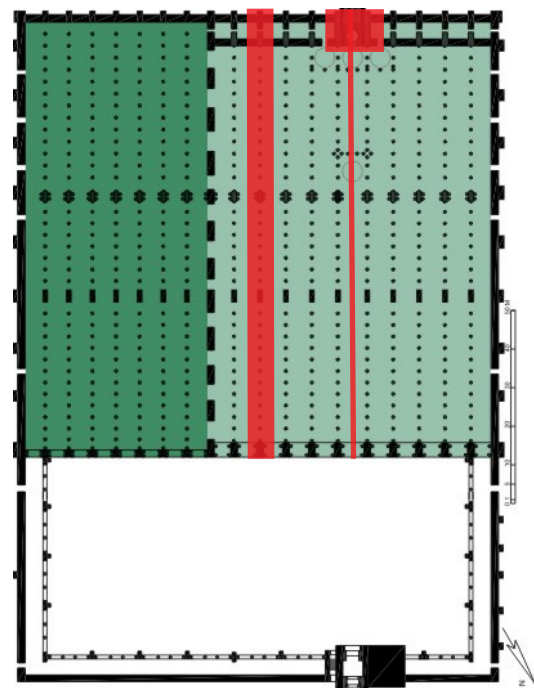

Εἰκ. 77. Ἀστοχία στόν προσανατολισμό.

άρτηρία της πόλης, όπως αποκάλυψαν αρχαιολογικές ανασκαφές¹².

Έχουμε, όμως, και μιά σημαντική καινοτομία στην Mezquita. Όταν στην δεύτερη επέκταση ο Al-Hakam II φτιάχνει το mihrab του, κάνει κάτι χωρίς προηγούμενο στην ισλαμική αρχιτεκτονική. Ουσιαστικά “σπάει” την παράδοση που θέλει τον χώρο προσευχής χωρίς κάποιο κέντρο έστιασης. Ένας ελαφρύς τονισμός του κεντρικού άξονα προς το mihrab υπήρχε σε πολλά ισλαμικά τεμένη, όπως είδαμε ήδη στο Al-Aqsa και στο μεγάλο Τέμενος της Δαμασκού, όμως εδώ γίνεται πολύ ισχυρός. Μέ το mihrab νά μην αποτελεί πλέον μιά άπλη έσοχή στην qiblah, αλλά ένα ξεχωριστό δωμάτιο ο χώρος ξαφνικά ιεραρχείται και χάνεται ή προηγούμενη έννοια ένότητας και ισοδυναμίας (βλ. εικ. 37). Η ιεράρχηση αυτή εντείνεται με την Capilla de Villaviciosa και την maqsurah που όπως προείπαμε έλκύουν το βλέμμα προς το mihrab και διαχωρίζουν για πρώτη και μοναδική φορά με τόσο έντονο τρόπο τον παραδοσιακά ένιαιο χώρο προσευχής (βλ. εικ. 38).

Τέλος, έχει ενδιαφέρον νά έπισημάνουμε την θέση του mihrab. Όπως προείπαμε ο Al-Mansur, δέν μπορούσε νά επέκταθει προς τό Νότο, αλλά μόνο προς τήν Άνατολή. Δέν διαπιστώνουμε κάποια προσπάθεια από τόν Al-Mansur νά συναγωνιστεί τίς άξεπέραστες έπεμβάσεις του Al-Hakam I φτιάχνοντας ένα δικό του mihrab, άρκούμενος, έτσι, μόνο σε μιά στείρα αντιγραφή τών κιονοστοιχιών. Έξάλλου, μεγάλα τμήματα του προηγούμενου ανατολικού τοίχου διατηρήθηκαν ως πεσσοί διαχωρίζοντας πολύ διακριτικά τόν παλαιότερο από τόν νέο χώρο. Έτσι, ή θέση του mihrab έγινε έκκεντρη στην qiblah και δέν βρίσκεται πλέον πάνω στον κεντρικό κατά μήκος άξονα του τεμένους, γεγονός μοναδικό σε ισλαμικό τέμενος.

Εικ. 78. Έκκεντρη θέση του mihrab.

1 Cumplido, M.N., ό.π., σελ. 6.

2 Παρ' όλα αυτά υπάρχει και ή πρόταση που θέλει τόν Abd al-Rahman I νά προσανατολίζει τό mihrab προς τήν, κατά παράδοση, άκτή απόβασής του στην Ίσπανία γεγονός που παραδόξως ισχύει. Τό mihrab έρχεται σε απόλυτη ευθεία με τήν παραθαλάσσια κωμόπολη Almunecar, όπου κατά τήν παράδοση αποβιβάστηκε για πρώτη φορά ο Abd al-Rahman I. Επίσης, έχει διατυπωθεί και ή ενδιαφέρουσα άποψη κατά τήν όποία ο Abd al-Rahman I διατηρεί τόν προσανατολισμό του Μεγάλου Τεμένους της Δαμασκού (προς Νότο) σάν καθαρή πολιτική πρόθεση δήλωσης της ανεξαρτησίας του Έμιράτου από τήν Δαμασκό (Βλέπε επίσης Mills, M.H., *The origin of the Mosque of Cordoba*, Lexington, 2010, σελ. 39-42).

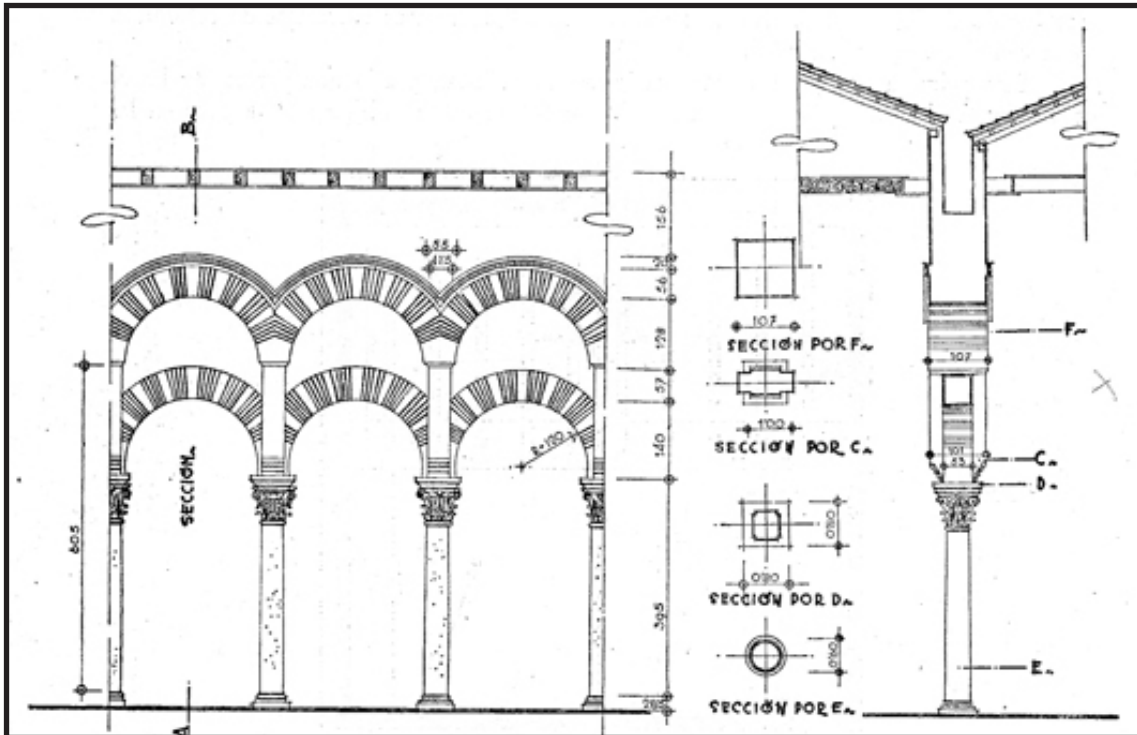
Συγκριτική Θεώρηση· Ἐπιμέρους ἀρχιτεκτονικά στοιχεῖα καί μορφές

Σέ ὅτι ἀφορᾷ ἐπιμέρους μορφές, στήν Mezquita διακρίνουμε τήν τελειοποίηση δύο ἀρχιτεκτονικῶν στοιχείων, τήν δομή στήριξης μέ διπλή σειρά τοξοστοιχιῶν καί τό πεταλόσχημο τόξο. Ἐνῶ ἡ διπλή τοξοστοιχία μπορούμε νά ποῦμε πῶς προέρχεται ἀπό τά ρωμαϊκά ὑδραγωγεῖα τῆς εὐρύτερης περιοχῆς (εἰκ. 79), ἀλλά καί ἀπό τίς πρόσφατες πιό ἀπλές ἐφαρμογές σέ τεμένη πού προαναφέραμε (Μεγάλο Τέμενος Δαμασκοῦ, Al-Aqsa, βλ. εἰκ. 67, 68, 77) ἐδῶ συναντᾷμε μιά εὐφυῆ καί ιδιότυπη λύση. Οἱ κίονες πού ἐπρόκειτο νά χρησιμοποιηθοῦν ἀπό τά γύρω ἐρείπια ἦταν, σέ ἀντίθεση μέ τήν Συρία καί τήν Παλαιστίνη, πολύ κοντές. Θέλοντας, λοιπόν, ὁ ἄγνωστος ἀρχιτέκτονας νά δώσει ὕψος στό τέμενος ἐφαρμόζει τή διπλή καθ' ὕψος στήριξη: πάνω στά κιονόκρανα στηρίζονται μαρμαρίνοι πεσσοί μέ μικρότερο ὕψος ἀπό τούς ὑποκείμενους κίονες, ἐνῶ πάνω στούς πεσσούς βαίνει μιά δεύτερη τοξοστοιχία. Ἔτσι, ἐπιτυγχάνεται μεγαλύτερο ὕψος καί μιά μοναδική αἴσθηση ἐλαφρότητας σέ συνδυασμό μέ μιά ἀκαμπτη καί σταθερή δομή ἱκανή νά στηρίξει ἀσφαλῶς τήν στέγη τοῦ μνημείου (εἰκ. 80).

Σχετικά μέ τό πεταλόσχημο τόξο, ἔχουμε μιά πρώτη μνημειακή ἐφαρμογή στίς τοξο-

Εἰκ. 79. Ρωμαϊκό ὑδραγωγεῖο στήν Merida (νοτιοδυτική Ἰσπανία).

Εικ. 80. Όψη και τομή των τοξοστοιχιών της Mezquita.

Πεταλόσχημο τόξο: Εικ. 81, 82, 83. Βαπτιστήριο του Mar Ya' qub (Νίσιβη, Τουρκία, 359), San Juan de Baños (βησιγοθικός ναός, Baños, Palencia, 661,), San Pedro de la Mata (βησιγοθικός ναός, Casalgordo, Toledo, τέλη 6ου αι.). Χρωματική εναλλαγή θολιτών: Εικ. 84. Θόλος του Βράχου.

στοιχίες του Τεμένους της Δαμασκού (βλ. εικ. 68). Η μορφή έντοπιίζεται και σε προϊσλαμικά κτήρια της Συρίας¹ (εικ. 81). Τήν χρησιμοποιούσαν, όμως, ήδη οι Βησιγότθοι αρκετά συχνά πριν την αραβική εισβολή στην Ισπανία² (εικ. 82, 83). Στην πραγματικότητα αποτελεί μορφή ήδη γνωστή στον προϊσλαμικό χώρο της Μεσογείου, ή όποια θα προτιμηθεί και θα γίνει έμβληματικό στοιχείο στην ισλαμική αρχιτεκτονική. Εφόσον αναφερθήκαμε σε τόξα, αξίζει να σημειωθεί πως η χρωματική έναλλαγή στους θολίτες των τόξων, που στην Mezquita είναι άσπρο-κόκκινο, υπήρχε ήδη στην ομμεϊάδικη αρχιτεκτονική, όπως μπορεί κανείς να δει στον Θόλο του Βράχου με έναλλαγή άσπρου-μαύρου (εικ. 84).

Ένα από τα σημαντικότερα αρχιτεκτονικά στοιχεία της Mezquita είναι τα κιονόκρανα τόσο για την μορφή όσο και για την προέλευση τους. Μπορούμε να πούμε πως το Τέμενος της Κόρδοβα είναι κάτι σαν ένα μουσείο κιονοκράνων, ιδανικό, δηλαδή, μέρος για να μελετήσει κανείς την εξέλιξή τους από την κλασσική εποχή μέχρι τους Βησιγότθους και τους Άραβες. Αναφέραμε πως ο Abd al-Rahman I, ο πρώτος κτήτορας χρησιμοποίησε υλικά από ρωμαϊκά και βησιγοθικά ερείπια ακολουθώντας την καθόλου άγνωστη οικοδομική πρακτική της χρήσης σπολίων. Το αρχικό τέμενος είχε 150 κίονες και τα κιονόκρανα τους περιλαμβάνουν κλασσικά, κορινθιακά και ύστερορωμαϊκά (εικ. 85, 86, 87), αλλά και μιά δεύτερη ένότητα που είναι τα βησιγοθικά (εικ. 88, 89, 90) όποια διακρίνονται ως μιά στυλιζαρισμένη αντιγραφή προηγούμενων κλασσικών στοιχείων με απλούστευση στην σμίλευση των βασικών κορινθιακών στοιχείων ή των ιωνικών έλικων. Κατά την πρώτη επέκταση, παρόλο που χρησιμοποιήθηκαν ξανά κιονόκρανα από ερείπια, χρειάστηκε να κατασκευαστούν από τους Άραβες 17 καινούργια. Η σμίλευσή τους, που έγινε σε εργαστήρια της Κόρδοβα, ήταν καθαρή μίμηση των βησιγοθικών κιονοκράνων που ήταν τα απλούστερα στο πρώτο τέμενος (εικ. 91). Η ίδια τακτική ακολουθήθηκε και στις δύο επόμενες επεκτάσεις. Θα μπορούσαμε να ερμηνεύσουμε αυτήν την τακτική ως επιθυμία των επομένων ηγεμόνων να μην διασπάσουν την ένότητα στην δόμηση με εισαγωγή άλλων περίτεχνων κιονοκράνων που θα αλλοίωνα αισθητικά και μορφολογικά τον χαρακτήρα που είχε ήδη το τέμενος αποκτήσει.

Η μίμηση και επανάληψη στοιχείων προηγούμενων φάσεων σε νέες δέν απουσιάζει και στις όψεις του τεμένους. Οί τέσσερις έξωτερικοί τοίχοι καλύπτουν μιά επιφάνεια 22.400 τ.μ. και περιλαμβάνουν 12 πύλες στις όποιες εστιάζεται και η καλλιτεχνική διαμόρφωση των όψεων. Η πύλη που αποτελεί τό πρότυπο για αυτές των επομένων οικοδομικών φάσεων είναι αυτή από τις τέσσερις του αρχικού τεμένους στην δυτική όψη την όποια προαναφέραμε ως Πύλη του Βεζύρη, γνωστή σήμερα ως Πύλη του Αγίου Στεφάνου (εικ. 92). Οί νεώτερες πύλες που αντιγράφουν τό πρότυπο επαναλαμβάνουν τό τρίπτυχο με την θύρα και τα μικρά παράθυρα εκατέρωθέν της, καθώς και τα υπέρθυρα πάνω από τα τρία ανοίγματα με διάφορες παραλλαγές (εικ. 93). Εκτός από

1 Βαπτιστήριο του Mar Ya'qub (Αγίου Ιακώβου) στην Νίσιβη της Μεσοποταμίας, 359 μ.Χ. και Καλάτ Σιμάν στα παράθυρα του φωταγωγού του οκταγώνου (Μπούρας, Χ., *Ιστορία της Αρχιτεκτονικής*, Αθήνα, 2001, σελ. 171)

2 Βλ. Stierlin, H., *Islão, de Bagdade a Córdoba, a arquitetura primitiva do século VII ao século XIII*, Köln, 2009, σελ.105.

Πάνω αριστερά:
Εικ. 85, 86, 87. Υστερορωμαϊκά κιονόκρανα.

Δεξιά:
Εικ. 88, 89, 90. Βησιγοτθικά κιονόκρανα.

Κάτω αριστερά:
Εικ. 91. Άραβικό κιονόκρανο.

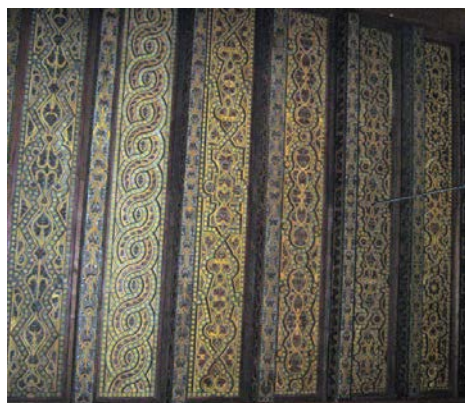
Αριστερά:
Εικ. 92. Πύλη του Αγίου Στεφάνου
(Bab al-Wuzara).
Κάτω:
Εικ. 93. Πύλες του Al-Hakam II.
Πάνω:
Εικ. 94. Porta Aurea (Split, Croatia,
4ος αι. μ.Χ.)

έξαιρετική καλλιτεχνική εργασία, ή πύλη αυτή είναι μια καθαρή καινοτομία στην αρχιτεκτονική, καθώς δεν έχει υπάρξει παρόμοιος σχεδιασμός ποτέ στο παρελθόν, ενώ πρέπει να γυρίσουμε στις ύστερορωμαϊκές δομές, όπως στην Porta Aurea στο παλάτι του Διοκλητιανού στο Split³ (εικ. 94) που έχει άνωθεν και έκατέρωθεν της συμμετρικά τυφλά ανοίγματα για να έντοπίσουμε κάτι που να μοιάζει έστω κατ' ελάχιστον.

Παραλλαγές διαπιστώνουμε στα υπέρθυρα μέ ποικίλους συνδυασμούς της πεταλόσχημης και της λοβόσχημης μορφής, αλλά και στα μαρμάρινα διαφράγματα των μικρών παραθύρων (εικ. 96, 97, 98, 99, 100, 101, 102). Τά διαφράγματα αυτά μαζί μέ τις μαρμάρινες επενδύσεις των υπερθύρων μάς επιδεικνύουν μια θαυμάσια γλυπτική εργασία ή όποια μέ τόν φυτικό διάκοσμο που χρησιμοποιείται δεν μπορεί παρά να μάς παραπέμψει στό Βυζάντιο. Και πράγματι υπάρχει σχέση μέ τό Βυζάντιο. Όταν οί Όμμεΐάδες εγκαταλείπουν τήν Δαμασκό απευθύνονται στην Χριστιανοσύνη της Ανατολής για βοήθεια, στό τότε ισχυρό Βυζάντιο. Στα πλαίσια της συμμαχίας τους ό ΑΙ-Hakam II δεν διατάζει να ζητήσει από τόν σύγχρονό του Νικηφόρο Φωκά βοήθεια για τόν διάκοσμο του mihrab. Στην θετική ανταπόκριση του αυτοκράτορα περιλαμβανόταν ένα φορτίο 15 τόννων χρωματιστών και χρυσών ψηφίδων μαζί μέ τις υπηρεσίες ενός ψηφοθέτη μέ σκοπό να εφαρμόσει τήν τέχνη του στην Κόρδοβα⁴.

Τά αποτελέσματα αυτής της εργασίας τά συναντάμε στην θαυμάσια είσοδο του mihrab (εικ. 103, 104, 105, 106, 107, 108, 109). Στην μορφή της ακολουθήθηκε πιστά τό πρότυπο της πύλης του Αγίου Στεφάνου μέ ένα πεταλόσχημο τόξο έγγεγραμμένο σε ένα όρθογώνιο πλαίσιο. Η διακόσμηση όλης αυτής της επιφάνειας είναι ένας έξαιρετικός συνδυασμός ψηφοθετήματος μέ φυτικά θέματα στό πέταλο και στίχους από τό Κοράνι μέ κουφικούς χαρακτήρες σε μια πλατιά ζωφόρο γύρω από τό πλαίσιο καθώς και μαρμαρογλυπτικής μέ φυτικά αποκλειστικά θέματα όπως ακριβώς και στις πύλες του τεμένους. Τά φυτικά θέματα θυμίζουν αυτά του Τεμένους της Δαμασκού μέ τήν βυζαντινή επιρροή του 8ου αι., αλλά εδώ είναι πιο σαφής ή επιρροή των βυζαντινών ψηφιδωτών του 10ου αιώνα.

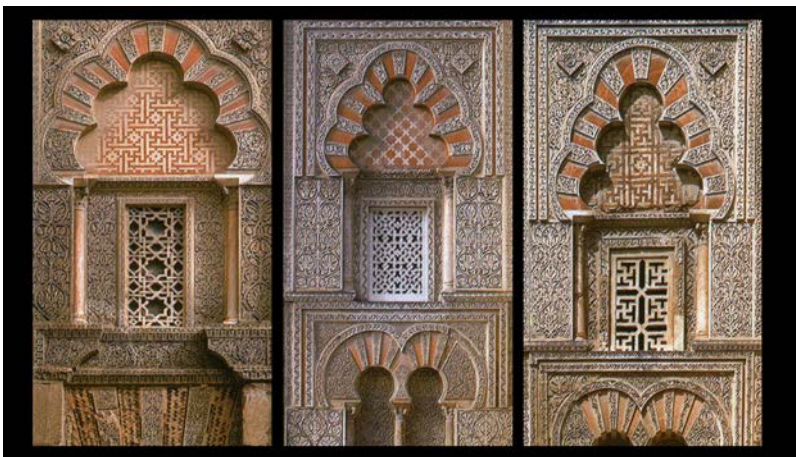
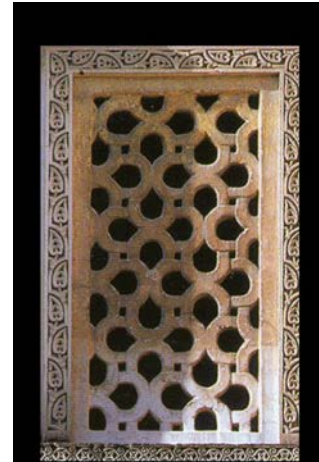
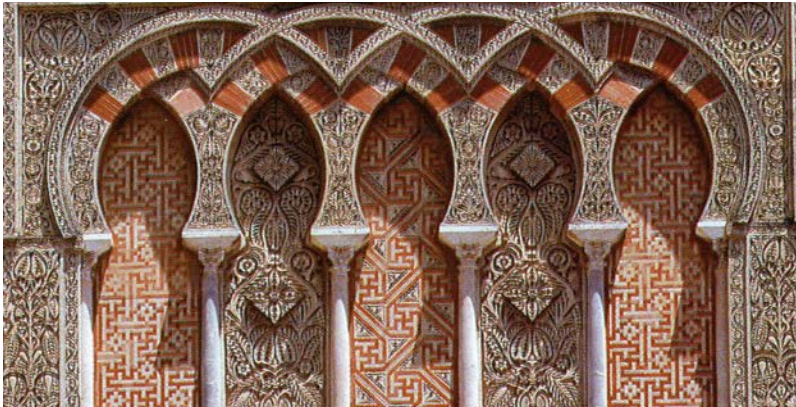

Εικ. 95. Ξυλόγλυπτη όροφή στην Mezquita .

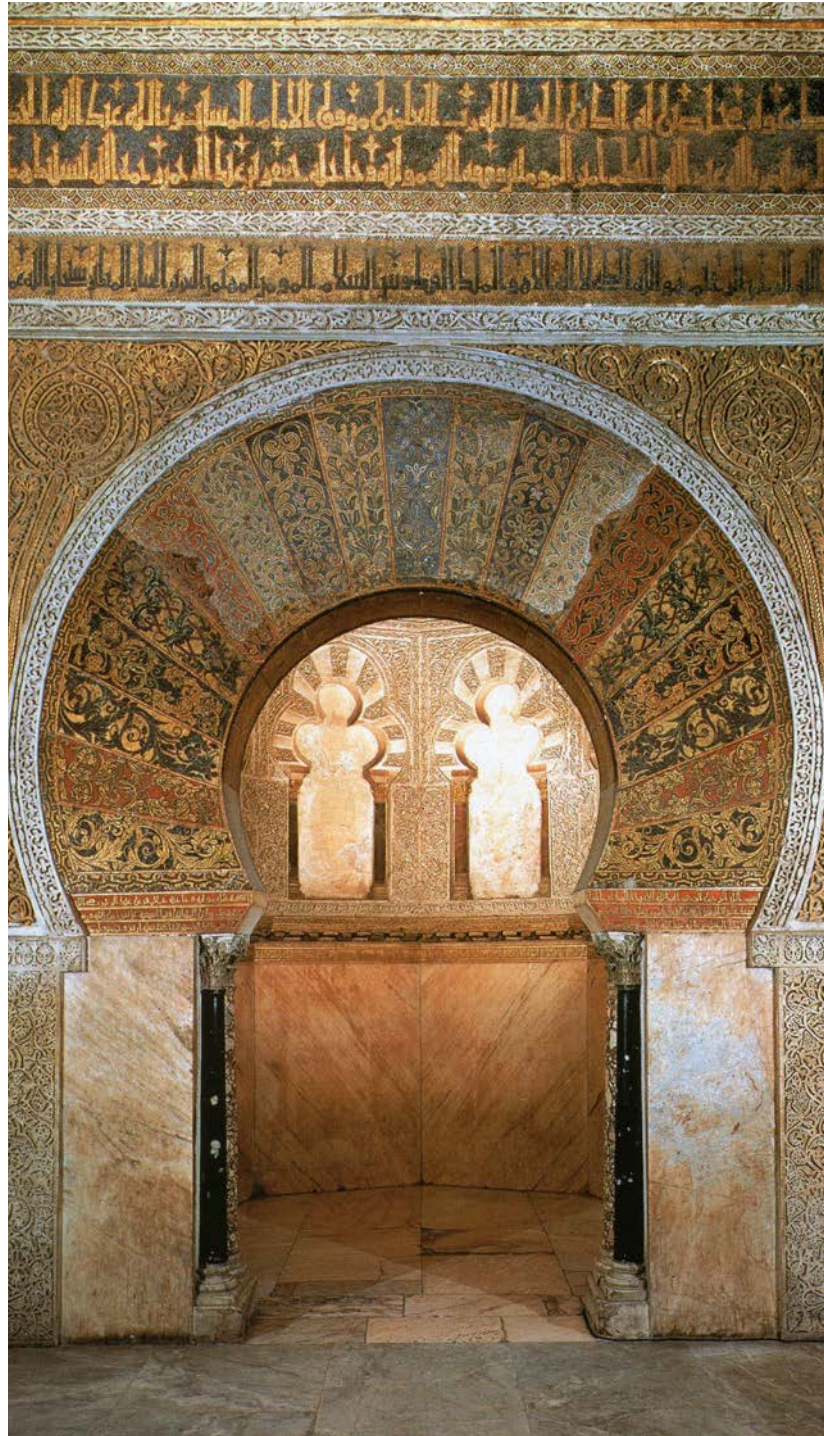
Η γλυπτική δεν περιορίζεται μόνο σε μάραρο, αλλά επεκτείνεται και μέ εκπληκτικές εφαρμογές σε ξύλο, όπως βλέπουμε στην πανέμορφη όροφή που καλύπτει πολλά από τά κλίτη από τόν βόρειο τοίχο μέχρι τήν qiblah (εικ. 95), χαρακτηριστικό δείγμα της ξυλογλυπτικής όροφών που υιοθέτησαν και αργότερα στην αρχιτεκτονική τους οί χριστιανοί της Ισπανίας και χαρακτηρίζει άλλωστε όλο τό Μεσαίωνα.

3 Núñez, J.A., *Córdoba in focus*, Granada, 2001, σελ. 47.

4 Núñez, J.A., ό.π., σελ. 36 και Barrucand M. & Bednorz A., ό.π., σελ. 84.

Εικ. 96, 97, 98, 99. Υπέρθυρα πυλών. Εικ. 100. Μαρμάρινα διαφράγματα. Εικ. 101, 102. Λεπτομέρειες υπέρθυρων. Σελίδα 42: Εικ. 103, 104, 105. Λεπτομέρειες ψηφιδωτών *mihrab*. Εικ. 106. Είσοδος *mihrab*. Εικ. 107, 108, 109. Λεπτομέρειες μαρμαρόγλυπτων *mihrab*.

Χριστιανικός καθεδρικός

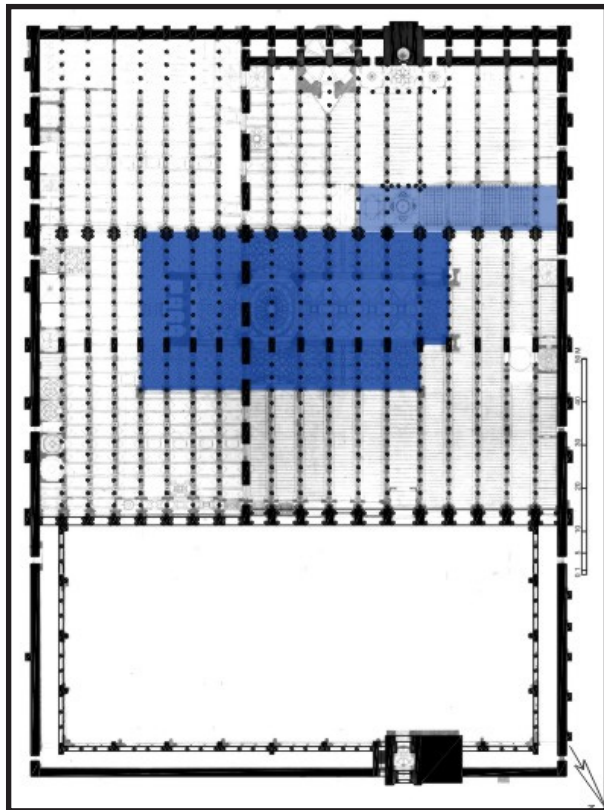
Κατά τὰ 200 περίπου χρόνια τῶν Ἀλμοραβίδων καί τῶν Ἀλμοχάδων δέν παρατηρεῖται καμιά ἐπέμβαση στό Τέμενος τῆς Κόρδοβα. Ἀλλά καί μετά τό 1236, ὅταν ἀνακαταλαμβάνεται ἡ Κόρδοβα ἀπό τοὺς Χριστιανούς καί ἐκχριστιανίζεται ἡ πόλη, οἱ ἀλλαγές εἶναι ἐλάχιστες καί ἀσήμαντες καί περιορίζονται σέ μικρές διευθετήσεις τοῦ χώρου γιά τίς λειτουργικές ἀνάγκες. Ἡ κυριότερη ἐπέμβαση ἦταν ἡ μετατροπή σέ γοθτικό ναῦδροιο μιᾶς ἐγκάρσιας στοᾶς ἀπό τόν δυτικό τοῖχο μέχρι τήν Capilla de la Villaviciosa.

Τό 1523, 200 χρόνια ἀργότερα, ὁ ἐπίσκοπος τῆς πόλης Alonso Manrique αἰτήθηκε ἄδειας ἀπό τόν θεῖο του καί αὐτοκράτορα τῆς Ἰσπανίας Carlo V γιά τήν κατασκευή ἑνός καθεδρικοῦ μέσα στό τέμενος. Ἡ ἄδεια δόθηκε, ἀλλά ὁ αὐτοκράτορας μετάνοιωσε γιά τήν ἐπιπόλαια ἀπόφασή του, ὅταν 3 χρόνια ἀργότερα ἐπισκέφθηκε κατά τόν μῆνα τοῦ μέλιτος του τήν πόλη. Ἦταν, ὅμως, ἀργά γιά νά ἀνακληθοῦν οἱ ἐργασίες πού εἶχαν ἤδη προχωρήσει.

Δέν θά σταθοῦμε ἰδιαίτερα στήν οἰκοδόμηση τοῦ καθεδρικοῦ. Καθώς ὀλοκληρώθηκε σέ 250 χρόνια γίνεται αὐτονόητο πῶς περιλαμβάνει ιδέες, τάσεις καί στυλ πολλῶν διαφορετικῶν περιόδων, ἀπό στοιχεῖα τῆς γοθτικῆς ἀρχιτεκτονικῆς μέχρι ἀναγεννησιακά πρότυπα καί μορφές τοῦ μπαρόκ. Αὐτό, ὅμως, πού πρέπει ἰδιαίτερα νά προσέξουμε εἶναι ἡ θέση του καθεδρικοῦ μέσα στό τέμενος. Ἀναφέραμε ἤδη τήν αἴσθηση πού ἔδινε τό τέμενος πρὶν τήν ἀνέγερση τοῦ καθεδρικοῦ. Ἀντιπροσώπευε οὐσιαστικά τό ἀρχέτυπο τοῦ δημόσιου χώρου συνένυρσης καθὼς ὁ χῶρος δέν εἶχε κάποιο σαφές λειτουργικό κέντρο καί δέν ἐπέβαλε τίποτα στοὺς ἐπισκέπτες του. Μὲ μόνο σημεῖο ἀναφορᾶς στόν χῶρο τοὺς κίονες, ὁ ισότιμος αὐτός χῶρος καλωσόριζε ὅποιαδήποτε ὁμάδα ἀνθρώπων ἀνεξάρτητα ἀπὸ τόν σκοπὸ ἐπίσκεψῆς τους.

Τὸν 16ο αἰῶνα ὅμως ἀνοίγεται μιὰ μεγάλη τρύπα ὄχι σέ κάποια ἀπὸ τίς γωνίες οὔτε ἔστω ἐφαπτόμενα μέ κάποια πλευρά, ἀλλά στήν μέση ἀκριβῶς τοῦ τεμένους. Ὁ Herman Hertzberger σχολιάζει ὡς ἐξῆς τήν ἐνέργεια αὐτή: "Αὐτό τό καταστροφικό ἐγχείρημα κατέληξε στήν δημιουργία ἑνός κέντρου πού ἐξαιτίας τοῦ μεγέθους καί μόνο τῆς νέας κατασκευῆς καί τῆς θέσης τῆς στό μέσο τοῦ χῶ-

ρου, αναπόφευκτα έγινε ένα συντριπτικά κυρίαρχο χαρακτηριστικό. Είναι αξιοπρόσεκτο πώς ή εκκλησία με τὰ ψηλά της παράθυρα, πού επιτρέπουν τήν είσοδο στο λαμπρό ήλιακό φῶς, κραυγάζει γιά τήν προσοχή μας, κατακλύζοντας τό παλιό περιβάλλον με τήν λεπτότερη διάρθρωση καί τό άπαλό φῶς. Ανεξάρτητα από τό πού στεκόμαστε μέσα στό κτήριο δέν μπορούμε ποτέ νά ξεφύγουμε από τήν επίδραση αὐτοῦ πού ἔχει αναντίρρητα γίνει ή κυρίαρχη περιοχή. Ἔχει παγιωθεί μιά αναπόφευκτη ιεραρχία, ἐνώ αρχικά στό χῶρο, συνολικά, κυριαρχοῦσε ή ἀπόλυτη ἰσοτιμία”¹.

Εἰκ. 110, 111, 112. Απόψεις ἐσωτερικοῦ τοῦ Καθεδρικοῦ.
 Εἰκ. 113. Κάτοψη τῆς Mezquita μετά τήν Reconquista.
 Γαλάζιο: Γοτθικός ναός (15ος αἰ.). Σκούρο μπλέ:
 Καθεδρικός (ἔναρξη ἐργασιῶν 1523)
 Εἰκ. 114. Τομή τῆς Mezquita μέ τόν Καθεδρικό.

1 Hertzberger, H., Μαθήματα γιά σπουδαστές τῆς ἀρχιτεκτονικῆς, Ἀθήνα, 2002, σελ. 257.

Ἐπίλογος

Ἡ αἴσθησις τοῦ “ἀτέρμονου δάσους” δέν πρόκειται νά ξαναγίνει ἀντιληπτή στό μνημειῶδες αὐτό οἰκοδόμημα, παρά μονόν ἴσως μέσω τῶν ἐξελισσόμενων ψηφιακῶν ἀναπαραστάσεων. Μιά μικρή μόνο ἀντίληψη περί τίνος ἐπρόκειτο δίνουν στόν ἐπισκέπτη κάποιες ἀπόψεις τοῦ χώρου ἀπό τόν χριστιανικό καθεδρικό πρὸς τοὺς περιμετρικούς τοίχους. Τό ἐγχείρημα κατά γενική ὁμολογία κατέστη καταστροφικό ὡς πρὸς αὐτήν τήν ἀποψη. Ὅμως θά μπορούσαμε νά τό δοῦμε μέ ἐπιείκεια ἀπό μιᾶ ἄλλη ὀπτική. Τό κτήριον εἶναι ἓνα βιβλίον ἱστορίας τουλάχιστον μιᾶς χιλιετίας. Οἱ πρῶτες σελίδες ἔχουν γραφεῖ ἀπό τοὺς Βησιγότθους μέ στοιχεῖα πού προβάλλουν στά θεμέλια τοῦ τεμένους ἢ ἔχουν ξαναχρησιμοποιηθεῖ ὡς *spolia* ἀπό τοὺς Ἀράβους. Τό κύριον μέρος τοῦ βιβλίου περιέχει τήν ἱστορία τῆς ἑνδοξῆς δυναστείας τῶν Ὀμμεϊάδων καί ὡς κατακλείδα ἔχει τήν ἐπιθετική ἐπιβολή τοῦ κατακορυφισμοῦ στό μεγάλο ἰσότιμον πεδίο τῆς αἰθούσας προσευχῆς. Εἶναι σημαντικό νά τονίσουμε πὼς ὁ κάθε κτήτορας τῆς Mezquita μέ τόν τρόπο του σέβεται τήν δημιουργία τοῦ προγουμένου. Αὐτό δέν συμβαίνει μέ τόν νέο κατακτητή, ὅμως, παρόλη τήν καταστροφικότητα τοῦ ἐγχειρήματος τους, ἀκόμα καί οἱ χριστιανοί δέν τολμοῦν νά ἐξαλείψουν παντελῶς τό ἔργο τῶν Ἀράβων καί αὐτό ὑποδεικνύει τήν σημασία τοῦ κτηρίου μέσα στό στερέωμα τῆς παγκόσμιας ἀρχιτεκτονικῆς δημιουργίας.

Σήμερα, ὁ ἐπισκέπτης τῆς Ἀνδαλουσίας, θά ἐπισκεφτεῖ τήν Κόρδοβα μόνο γιά λίγες ὥρες καί μόνο γιά νά δεῖ τό Μεγάλον Τέμενος καί αὐτό τό γεγονός ἀποκαλύπτει κάτι πολὺ σημαντικό. Ἡ ἑνδοξη Κόρδοβα, ἀπό τίς μεγαλύτερες πολιτείες τῆς ἐποχῆς της, λαμπρὸ κέντρο τοῦ πνεύματος καί τῆς ἐξουσίας στήν μεσαιωνική Δύση καί σέ ὅλη τήν Μεσόγειον ἔχασε στό διάβα τῆς ἱστορίας τό κῦρος καί τό γόητρο της. Ἡ Mezquita ὅμως στέκεται ἀκόμη τεκμήριον τοῦ ἑνδοξοῦ παρελθόντος της. Δέν εἶναι ἀπλᾶ ἓνας φορέας πολιτισμοῦ μέ διδακτικὴ σημασία καί εἶναι σιγούρα κάτι παραπάνω ἀπὸ ἓνα θαυμάσιον οἰκοδόμημα. Σέ αὐτό τό οἰκοδόμημα ἐκφράστηκε ὅλη αὐτὴ ἡ δόξα, ἡ ἐξουσία, ἡ δύναμις, ἀλλὰ ἀκόμα καί ὁ χαρακτήρας τῶν ἡγεμόνων της Κόρδοβα, ἔτσι ὥστε τελικὰ νά καταστεῖ σημεῖον ἀναφορᾶς ὄχι μόνο τῆς πόλης, ἀλλὰ καί τοῦ Ἰσλάμ στή

Δυτική Μεσόγειο. Η Mezquita είναι ένα δυναστικό δημιούργημα, είναι τό υλικό κληροδότημα τών Ομμεϊάδων τής Κόρδοβα, είναι τό αποτύπωμα μιᾶς πολύ ἐκλεπτυσμένης καί πνευματικά καλλιερρημένης κοινωνίας τής Ανατολῆς πού ἀκμάζει καί ἐπιβάλλεται δυναμικά γιά αἰῶνες στήν Καρδιά τής Δύσης. Ἡ κοινωνία καί θρησκεία ἄλλαξαν ἀπό τότε, ἀλλά ἀκόμα καί σήμερα ἡ Mezquita συνεχίζει νά ἀποτελεῖ κομμάτι τῆς καθημερινῆς ζωῆς καί τῆς παράδοσης τών κατοίκων τῆς Κόρδοβα. Αὐτή εἶναι μιᾶ ἀναλλοίωτη ἀξία πού θά ἐπρεπε νά διέπει κάθε κτισμένη πέτρα στίς σύγχρονες πόλεις μας.

Βιβλιογραφία

- Barrucand, M. & Bednorz, A.**, *Moorish architecture in Andalusia*, Köln, 2007
- Creswell, K.A.C.**, *Early Muslim Architecture*, Middlesex, 1958
- Stierlin, H.**, *Islão, de Bagdade a Córdoba, a arquitectura primitiva do século VII ao século XIII*, Köln, 2009
- *L' architecture islamique, Que Sais-Je?*, Paris, 1993
- Khoury, Nuha N. N.**, The Meaning of the Great Mosque of Cordoba in the Tenth Century, *Muqarnas: An Annual on the Visual Culture of the Islamic World*, Vol. 13, 1996
- Ruiz, P. M.**, Córdoba de Teodosio a Abd al-Rahmán III, *Anejos de AEspA*, XXIII, Madrid, 2000
- Ettinghausen, R. & Grabar, O.**, *The Art and Architecture of Islam, 650-1250*, New York, 1987
- Grabar, O. & Hill, D.**, *Islamic Architecture and its Decoration A.D. 800-1500*, London, 1964.
- Ocaña Jiménez, M.**, Precisiones sobre la Historia de la Mezquita de Córdoba, *Cuadernos de estudios medievales IV-V*, Granada 1979.
- Μπούρας, Χ.**, *Ιστορία τῆς Ἀρχιτεκτονικῆς*, τόμος δεύτερος Ἀθήνα, 2001
- Rossi, A.**, *Ἡ ἀρχιτεκτονικὴ τῆς πόλης*, Θεσσαλονίκη, 1991
- Hertzberger, H.**, *Μαθήματα γιὰ σπουδαστές τῆς ἀρχιτεκτονικῆς*, Ἀθήνα, 2002
- Saoud, R.**, *A review on architecture on Muslim Spain and North Africa (756-1500AD)*, FSTC Limited, Manchester, 2002
- Mills, M.H.**, *The origin of the Mosque of Cordoba*, Lexington 2010

Grube, E., *Ο Κόσμος του Ισλάμ* (Παγκόσμιος Ιστορία Τέχνης, τόμος 5), Αθήναι 1967

Ἐγκυκλοπαίδεια Πάπυρος-Λαρούς-Μπριτάννικα, τόμος 35, έκδοση 1996

Flood, F.B., *The Great Mosque of Damascus: studies on the makings of an umayyad visual culture*, Leiden, 2000

Makki, M., The political history of Al-Andalus **καί Hillenbrand R.**, The Ornament of the world: Medieval Cordoba as a cultural centre, *The legacy of Muslim Spain* (συλλογικό ἔργο, ἐπίβλεψη: Salma Khadra Jayyusi), Leiden, 1994

Núñez, J. A., *Córdoba in focus*, Granada, 2001

Cumplido, M.N., *La Mezquita-Catedral de Córdoba*, Barcelona, 1995

Κονδύλη-Μπασούκου, Ε., *Αραβικοῦ πολιτισμοῦ σημειώματα*, Αθήνα, χχ.

Διαδίκτυο:

<http://www.artencordoba.co.uk/>

<https://archnet.org/lobby/>

<http://en.wikipedia.org/wiki/Portal:Islam> (portal για τό Islam στήν Wikipedia)

http://en.wikipedia.org/wiki/Abd_al-Rahman_I

http://en.wikipedia.org/wiki/Abd_ar-Rahman_II

http://en.wikipedia.org/wiki/Abd_ar-Rahman_III

http://en.wikipedia.org/wiki/Al-Hakam_II

<http://en.wikipedia.org/wiki/Almanzor>

http://en.wikipedia.org/wiki/Mosque%20%80%93Cathedral_of_C%3%B3rdoba

http://es.wikipedia.org/wiki/Mezquita-catedral_de_C%3%B3rdoba

http://en.wikipedia.org/wiki/Hisham_I_of_C%3%B3rdoba

Πηγές εικόνων

- 1: <http://www.flickr.com/photos/nasirgondal/7981492545/>
- 2: <http://www.spainonline.com/visorfoto.asp?IdFoto=3728&IdPoblacion=7>
- 3: http://en.wikipedia.org/wiki/File:Visigoth_Kingdom.jpg
- 4: <http://www.worldbestplaces.com/europe/top-10-almunecar/>
- 5: http://commons.wikimedia.org/wiki/File:Coras_del_Emirato_de_C%C3%B3rdoba.png
- 6: http://otraarquitecturaesposible.blogspot.gr/2011/05/cathedral-mosque-of-cordoba-for_07.html
- 7, 110, 111, 112, 113, 114: http://otraarquitecturaesposible.blogspot.gr/2011/05/cathedral-mosque-of-cordoba-for_19.html
- 8: <http://www.artencordoba.co.uk/MOSQUE-CATHEDRAL/Mosque-Cathedral-Cordoba-Basilica-Saint-Vicente.html>
- 9: http://www.spainthenandnow.com/spanish-architecture/inside-the-great-mosque-of-cordoba/default_43.aspx
- 10: http://es.wikipedia.org/wiki/Archivo:Restos_de_la_bas%C3%ADlica_de_San_Vicente_-_Mezquita_de_C%C3%B3rdoba.jpg
- 11: <http://bovingtoninspain.files.wordpress.com/2012/04/cc3b3rdoba-81.jpg>
- 12: http://www.europaenfotos.com/cordoba/eng_cor_12.html
- 13: http://www.bugbog.com/gallery/spain_pictures/spain_pictures_cordoba.html
- 14: <http://www.andaluciasoundscape.net/andalucia/proyectos/historico-cultural-acustico/cordoba-historico-cultural-acustico-proyectos/>
- 15: <http://www.ebay.co.uk/itm/SPAIN-Interior-of-the-Mosque-of-Cordoba-antique-print-1881-/270930483140>
- 16: <http://www.ebay.com/itm/SPAIN-Exterior-Mosque-Cordoba-antique-print-1881-/270930482866>
- 17: http://otraarquitecturaesposible.blogspot.gr/2011/05/la-mezquita-catedral-de-cordoba-para_19.html
- 18: http://archnet.org/library/files/one-file.jsp?file_id=1590
- 19, 20, 80: http://otraarquitecturaesposible.blogspot.gr/2011/05/cathedral-mosque-of-cordoba-for_07.html
- 21, 22, 27, 28, 34, 35: http://otraarquitecturaesposible.blogspot.gr/2011/05/cathedral-mosque-of-cordoba-for_09.html
- 23: <http://heindorffhus.motivsamler.dk/worldheritage/frame-SpainCordoba.htm>
- 24: http://en.wikipedia.org/wiki/File:La_civilitzaci%C3%B3_del_califat_de_C%C3%B2rdova_en_temps_d%27Abd-al-Rahman_III.jpg
- 25: http://en.wikipedia.org/wiki/File:Mezquita_de_Medina_Azahara.jpg
- 26: http://en.wikipedia.org/wiki/File:Salon_Rico_1.jpg
- 29: <http://cathedralquest.com/SpainDay13.htm>

- 30: http://en.wikipedia.org/wiki/File:Minaret_de_Marrakech.jpg
 31: <http://www.flickr.com/photos/raidy/1354982287/>
 32: <http://www.religionfacts.com/islam/things/minaret.htm>
 33: <http://www.esr.org/~hpeters/miwe/travel+pix.html>
 36, 37 (ἐπεξεργασμένη), 38, 39, 40, 41, 42, 43, 44, 45, 46, 47, 48, 49, 50, 51, 52: http://otraarquitecturaesposible.blogspot.gr/2011/05/cathedral-mosque-of-cordoba-for_13.html
 53: http://en.wikipedia.org/wiki/File:Al-Mansur_Calata%20B1azor.jpg
 54, 55: http://otraarquitecturaesposible.blogspot.gr/2011/05/cathedral-mosque-of-cordoba-for_15.html
 56: http://en.wikipedia.org/wiki/File:Al_Andalus.gif
 57: <http://en.wikipedia.org/wiki/File:Taifas.gif>
 58, 59: <http://www.islamicpain.tv/For-Teachers/maps/index.html>
 60: http://archnet.org/library/files/one-file.jsp?file_id=1606
 61: http://archnet.org/library/files/one-file.jsp?file_id=1604
 62: http://en.wikisource.org/wiki/1911_Encyclop%C3%A6dia_Britannica/Mosque
 63: <http://www.studyblue.com/notes/note/n/art-history-word/deck/3278936>
 64: http://es.wikipedia.org/wiki/Archivo:Dehio_10_Dome_of_the_Rock_Floor_plan.jpg
 65: <http://www.bobzworldcity.com/damascus-city-of-culture-in-syria/umayyad-mosque-in-damascus/>
 66: http://archnet.org/library/files/one-file.jsp?file_id=1624
 67: http://commons.wikimedia.org/wiki/File:Umayyad_Mosque_Interior.jpg
 68: http://commons.wikimedia.org/wiki/File:The_Great_Umayyad_Mosque_of_Damascus,_Syria_-_2.jpg
 69: <http://anirenicon.com/2012/09/11/israel-part-3-of-4-early-and-medieval-church/al-aqsa-mosque/>
 70: <http://noorslist.wordpress.com/2008/01/page/2/>
 71: http://archnet.org/library/images/one-image-large.jsp?location_id=1427&image_id=103301
 72: <http://www.studyblue.com/notes/note/n/architecture-150-quiz-4-images/deck/4670421>
 73: <http://www.studyblue.com/notes/note/n/islamic-art-and-architecture/deck/67415>
 74: http://www.allposters.com/-sp/Interior-Grand-Mosque-Kairouan-UNESCO-World-Heritage-Site-Tunisia-North-Africa-Africa-Posters_i6046705_.htm
 75: http://www.spainisculture.com/en/destinos_principales/cordoba.html
 76: http://www.theodora.com/wfb/photos/syria/syria_photos_18.html
 77: <http://searchformecca.com/timeline.html>
 78: http://otraarquitecturaesposible.blogspot.gr/2011/05/cathedral-mosque-of-cordoba-for_15.html
 (ἐπεξεργασμένη)
 79: <http://openbuildings.com/buildings/acueducto-de-los-milagros-profile-8005>
 81: http://www.gerty.ncl.ac.uk/photo_details.php?photo_id=5620
 82: <http://www.minube.com/fotos/rincon/61297/333555>
 83: <http://www.flickrriver.com/photos/tvquiero/tags/visigodo/>
 84: <http://cloudlessness.wordpress.com/2012/04/08/inside-jeruselems-big-golden-dome/>
 ἐξώφυλλο, 85, 86, 87, 88, 89, 90, 91, 96, 97, 98, 99, 100, 106, 107 (ἐπεξεργασμένη), 108, 109: Núñez, J. A., *Córdoba in focus*, Granada, 2001
 92: <http://www.artencordoba.com/MEZQUITA-CATEDRAL/Mezquita-Catedral-Cordoba-Puerta-Esteban.html>
 93: <http://guias-viajar.com/espana/cordoba-fotos-puertas-exteriores-mezquita/>
 94: <http://www.skyscrapercity.com/showthread.php?t=1342233&page=2>
 95: http://www.cuffs88.com/joomla/index.php?option=com_content&view=article&id=1:spain&catid=1:spain-2008&Itemid=2101, 102, 103, 104, 105: Barrucand, M. & Bednorz, A., *Moorish architecture in Andalusia*, Köln, 2007
 σελ. 46 : <http://www.flickr.com/photos/spages/3471190761/>

Περιεχόμενα

Εισαγωγή.....	1
Ἡ πόλη.....	3
Θέση τεμένους.....	7
Τό τέμενος καί ἡ πόλη.....	9
Οἰκοδομική ἐξέλιξη τοῦ τεμένους.....	13
Συγκριτική θεώρηση· Ἰσλαμική ἀρχιτεκτονική καί Ὀμμεϊάδες.....	27
Συγκριτική θεώρηση· Διαφορές καί καινοτομίες τῆς <i>Mezquita</i>	33
Συγκριτική θεώρηση· Ἐπιμέρους ἀρχιτεκτονικά στοιχεῖα καί μορφές.....	35
Χριστιανικός Καθεδρικός.....	43
Ἐπίλογος.....	45
Βιβλιογραφία.....	47
Πηγές εἰκόνων.....	49

*Τό ποίημα αφιερώνω στην κα Μαρίνου πού μέ βοήθησε
να συγκροτήσω τήν δομή, τήν σκέψη καί τήν γραφή μου.*

Μέσα σέ δενδρῶνα μέ δεκάδες δέντρα περιπλανήθηκα·

ἢ μήπως ἦταν ἄπειρα;

μέ φυλλωσιές ἄκαμπτες

νά θροϊίζουν τήν λαλιά, τήν ζωή, τίς ἐπιθυμίες

πολλῶν ἀνθρώπων.

Τά ποτίζουν οἱ ἀνάσες αἰώνων, ἡ χαρά, ἡ λύπη,

ἡ ζωή καί ὁ θάνατος.

Ἀτέρμονη ὄαση ἀπό μνηήμες καί πέτρα·

χωρίς ἀρχή καί τέλος φυτεύθηκε μέ ζῆλο

στόν κῆπο τοῦ παραδείσου.

Τρέχουν ἀνάμεσα στούς κορμούς

αὐτό πού τελειώνει καί τό ἄπειρο.

Δέν μιλοῦν, δέν φωνάζουν·

μόνο πάλλουν τά δέντρα καί σιωποῦν.

Κερνοῦν μέ κρασί

τήν σιωπή καί τόν θρίαμβο

καί μέ λήθη τόν χῶρο καί τόν χρόνο.

Στόν ἀρχέγονο αὐτόν τόπο περιπλανήθηκα κάποτε.

Ἦταν χθές;

σήμερα;

αὔριο;

Ἦταν πάντα καί τώρα.

Ἦταν παντοῦ καί μονάχα ἐδῶ.

